

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 92 1971

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lennart Breitholtz

Lund: Staffan Björck, Carl Fehrman

Stockholm: E. N. Tigerstedt, Örjan Lindberger

Umeå: Magnus von Platen

Uppsala: Gunnar Brandell, Thure Stenström

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen, Villavägen 7,
752 36 Uppsala

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB, Uppsala 1972

Litteraturhistorien och utvecklingsbegreppet

Några reflexioner kring Henrik Schücks litteraturhistoriska metod

AV KURT JOHANNESSON

Sammanhang! Hvad är kosteligare, nödvändigare?
Ja, men sakernas eget.

Geijer

Litteraturhistorien i modern mening uppstod som en följd av det historiska betraktelsesättets växande dominans inom så gott som alla vetenskaper under 1800-talet. Ett nytt, karaktäristiskt drag i detta betraktelsesätt är att ett enskilt fenomen — en händelse, ett konstverk, en idé, en individ — inte längre anses uttömmande definierat i och med att det hänföres till en överordnad klass av besläktade fenomen, gemensamt ägande vissa konstitutiva egenskaper. Detta hade varit aristotelismens likaväl som 1700-talsrationalismens föreställning om den vetenskapliga procedurans metod och mål. Inom det historiska betraktelsesättet betonar man på ett helt annat sätt att varje fenomen till sitt väsen är individuellt och att vetenskapen inte får utsudda denna fundamentala egenskap. Nu är emellertid faktisk kunskap omöjlig utan att fenomen sammanföres till mer generella enheter och inordnas i vissa relationer eller sammanhang. Språket innebär ju redan det en generaliseringsprocess av detta slag. Historikernas uppgift blir således att organisera och bearbeta det historiska materialet med hänsyn både till det individuella hos fenomenen själva och det generella, som impliceras i själva begreppet vetenskap.

Ett värn för det individuella elementet i historien blir föreställningen om förändringarna och utvecklingen som ett ofrånkomligt och centralt element i den historiska verkligheten. Samtidigt som historikern kan analysera och framhäva de individuella egenskaperna hos ett fenomen genom att jämföra detta med andra inom samma större enhet, kan han studera liknande variationer längs en tidsaxel. De individuella respektive de generella kvaliteterna hos ett fenomen kan således preciseras genom både ett synkront och ett diakront betraktelsesätt.

Utvecklingsbegreppet får således en central roll inom historieforskningen från och med 1800-talets första hälft. Det leder fram till en tankemodell, som gradvis genomsyrar såväl forskningen inom olika discipliner som epokens allmänna föreställningsvärld, politiskt, religiöst, intellektuellt.

Det är denna tankemodells betydelse för litteraturvetenskapen, som skall

diskuteras i denna studie. Jag följer dess gradvisa genomträngande inom svensk akademisk litteraturforskning fram till Henrik Schück, som ägnas särskild uppmärksamhet på grund av den konsekvens varmed han tillämpar utvecklingsbegreppet och den oerhörda genomslagskraft hans litteraturhistoriska verk får. I samband därmed följer några reflexioner om den klassiska utvecklingsmodellens karaktär och dess relevans inom dagens litteraturvetenskap samt om alternativa utvecklingsmodeller som just nu börjar framföras.

Vi kan inledningsvis fastslå att föreställningen om litteraturens framsteg och förfall var en vanlig tankemodell under antiken och att redan Aristoteles skisserar en organisk utvecklingsprocess hos de litterära genrererna.¹ Därifrån upptager humanisterna, t. ex. Scaliger, utvecklingsperspektivet i sin litterära teori. Även för upplysningens historiker spelar framstegstanken en viktig roll, exempelvis uttryckt i deras beskrivning av den barbariska medeltidens övergång i senare epokers mer rationalistiska och klassicistiska ideal.

Ändock dominerar utvecklingstanken på intet sätt litteraturvetenskapen under dessa skeden. Man studerar utvecklingen huvudsakligen som en primitiv fas ledande fram till ett läge, där litteraturen finner och förverkligar vissa evigt giltiga normer och ideal. Man tillämpar främst ett synkront betraktelsesätt på litteratur: litteraturen som ett organiskt system av uttrycksformer existerande oberoende av tidsfaktorn.

Först med 1800-talet sker övergången till ett övervägande diakront betraktelsesätt: litteratur är icke ett statiskt system, inte heller något som från en primitiv, förberedande fas når fram till en slutgiltig fulländning utan en ständigt pågående utvecklingsprocess. Denna process är visserligen ändlig i den meningen att den har ett mål. Men 1800-talets historiker förebrår upplysningstänkarna när de tror att vägen till den mänskliga kulturens fulländning är kort och enkel: mot denna naiva framstegstanke sätter de en utvecklingsföreställning som enligt deras mening är vida mer empiriskt grundad, som förutsätter komplexa utvecklingsmönster med dialektiska spänningar, återkommande bakslag och en ofta svårtolkad innebörd och vars slutmål har mer av det platoniska idealets speciella realitet än upplysningsfilosofernas nästgårds liggande rationalistiska lyckoriken.

Ur detta speciella utvecklingsbegrepp uppstår en modell för att analysera, beskriva och förklara litterära förändringar, en modell av fundamental betydelse för den »klassiska» litteraturhistorien. Den kan beskrivas som en serie av operationella steg. Det första är valet av en större, »organisk» enhet — ett »väsen» eller en »idé» som det heter inom 1800-talets idealistiska tradition. Enskilda litterära fenomen bestämmas och analyseras såsom integrerande delar av denna organiska enhet — exempelvis en nationallitteratur,

¹ Jfr E. N. Tigerstedt, *The problem of progress in literature in classical antiquity* (i

The disciplines of criticism, ed. Demetz-Greene-Nelson, 1968).

en genre, en stilriktning. Därefter studerar man de variationer som de integrerande delarna av denna enhet uppvisar vid skilda tidsrum. Dessa variationer generaliseras till omdömen om enhetens totala *utveckling* under en bestämd tidsrymd.

Rent tekniskt förfar man därvidlag i regel så att materialet systematiseras i större grupper. Man sammanför vissa fenomen till en konstant eller statisk komponent i utvecklingsprocessen, medan andra får utgöra dess dynamiska och progressiva komponent. Det berömda dialektiska mönstret tes-antites-syntes, som i mer eller mindre medveten hegeliansk anknytning återgår i så mycket av 1800-talets historieskrivning, utgör en spekulativ vidareutveckling därav. Man sammanför också ofta enskilda fenomen i större grupper, som får motsvara den biologiska serien födelse-tillväxt-mognad-åldrande-död. Enskilda fenomen kan också ordnas i »strömningar», »riktningar», »stilar», »åskådningar» osv., vars inbördes växelverkan och konkurrens utgör den totala utvecklingsprocessen. Naturligtvis innebär etablerandet av dessa utvecklingsmönster — som ofta uppträder i kombination — att man inom det historiska materialet utväljer vissa fenomen och hos dessa fenomen vissa egenskaper såsom signifikanta och värdeladdade ur utvecklingsaspekten, medan man samtidigt flyktigt berör eller helt utelämnar andra fenomen och kvaliteter såsom varande ointressanta.

Ett fullständigt utvecklingsresonemang av denna klassiska typ innebär inte bara en *beskrivning* av generella förändringar hos en viss enhet. Det implicerar därutöver att denna utveckling funnits latent hos enheten på processens begynnelsestadium, liksom fröet eller fostret inrymmer bestämda potentiella egenskaper och kvaliteter, och att utvecklingen av dessa potentiella egenskaper följer en nödvändig, successiv ordning i riktning mot ett bestämt mål. Så länge enheten bevarar sin identitet, så länge utgör denna serie av transformationer en organisk utvecklingsprocess.² Utvecklingsmodellen inrymmer alltså en speciell typ av *kausalsresonemang*.

Det är på 1830-talet som man mer allmänt börjar laborera med liknande utvecklingsresonemang inom svensk litteraturforskning, främst under inflytande av Herder och bröderna Schlegel. Man övertar då också föreställningen att den grundenhet, inom vilken förändringarna skulle studeras, var *den nationella diktningen* och att denna enhet i sin tur endast var en återspeglning av en mer allmän enhet eller idé, nämligen *nationen*. Därför hävdar nu Sondén, Hammarström, Lénström och framförallt Wieselgren att litteraturstudiet borde koncentreras till den nationella diktningens organiska utveckling.³

När Atterbom under 1840-talet arbetade på »Svenska siare och skalder», kom detta verk, ursprungligen avsett som en samling fristående biografier

² Jfr C. Hellström, Till frågan om utvecklingens begrepp. Uppsala universitets årsskrift 1933, passim.

³ J. Kulling, Atterboms »Svenska siare och skalder». En undersökning av hans litteraturhistoriska forskning, 1931, s. 76 ff.

och estetiska analyser, att alltmer närma sig en skildring av hur en rent *svensk* diktning utvecklas från Stiernhielms tid fram till processens kulmen under Gustaf III:s epok, med Bellman och Thorild.⁴

Atterbom vill »så förtälja det *våttra* fosterlandslifvets öden, att äfven det *allmänna* fosterlandslifvets vore deruti med möjligaste åskådlighet speglade»; han vill »oafbrutet förevisa, huru i Sveriges *ästhetiska* utvecklingsgång äfven dess *politiska* återspeglas». ⁵ I »Grunddragen af forn-skandinaviska och svenska vitterhetens historia intill Stjernhjelm» är hans uppgift »att genomblicka och öfverblicka den Svenska Vitterhetens rymd, för att inse huru det svenska dikt-lifvets utvecklingar framgått i en oafbruten kedja ur de skiftande utvecklingarne af det svenska folklif, som förvarar och förklarar deras inre grunder; att dervid med tillbörlig uppmärksamhet dröja hos hvarje sådan utvecklings personliga höjdpunkter, men ständigt i fasthållet sigte af det helas mål, med dess förhoppningar, önskningar och fordringar.»

Någon autonom utvecklingsprocess inom litteraturen som sådan är således otänkbar: dess öde och bestämmelse är att återspegla nationens utveckling. Bernhard Elis Malmström och Gustaf Ljunggren övertar samma grundsyn, båda skildrande den gustavianska epoken som höjdpunkten i den nationella diktningens utvecklingsprocess, men båda samtidigt betonande att litteraturen endast utgör en integrerad och underordnad del av hela nationens utvecklingsprocess.

Inledningen till Gustaf Ljunggrens »Svenska dramat intill slutet af sjuttonde århundradet» (1864) är intressant som något av ett program för denna litteraturhistoriska metod. Med tydlig polemisk adress till dem som betraktade litteraturstudiet som en övervägande spekulativ-estetisk disciplin understryker Ljunggren att han under sin forskning kring äldre svensk dramatik »ingalunda lyckats upptäcka några stora konstskatter, icke påträffat arbeten af något högre estetiskt värde». Men »såsom en verklig *historia* om litteraturen måste denna vetenskap egna en omsorgsfull uppmärksamhet åt ganska mycket, som den estetiska kritiken kan med förnämt förakt gå förbi». Litteraturhistoriens uppgift är nämligen inte att uteslutande framhålla de epokbildande snilleverkens estetiska värde: »hon söker fasthellre historiskt begripa dem, fatta dem på deras bestämda plats i den allmänna utvecklingens förlopp, fatta dem som de punkter, på hvilka de, under långa tiderymder utan samband arbetande krafterna samlats och bragts till full mognad, men ock såsom de, hvilka endast i detta bestämda sammanhang, endast som länkar i kedjan, finna sin förklaring och sin rätta uppskattning. Ty sammanhanget uti och utvecklingen af det hela är mer än det enskilda litteratur-alstret denna vetenskaps föremål.»

Det var denna starka betoning av det organiska i den nationella litterära utvecklingsprocessen som kom Ljunggrens verk att trots sitt föga insmickrande material framstå som ett inspirerande ideal för nästa generation av

⁴ Kulling s. 89 ff.

⁵ Kulling s. 112.

litteraturforskare, t. ex. Henrik Schück.⁶ Här krävdes visserligen ett mödosamt arkivarbete och en tålmodig bearbetning av väldiga materialområden: å andra sidan utlovade metoden trygghetskänslan av att befinna sig på den empiriska verklighetens fasta mark och den hägrande möjligheten att se vittfamnande, dramatiska utvecklingslinjer träda fram ur ett skenbart kaos.

Carl Rupert Nyblom, som innehade Uppsalaprofessuren i estetik samt litteratur- och konsthistoria åren 1867–1897, ägde ingalunda Ljunggrens produktivitet som ren litteraturhistoriker. Men i en rad estetiska avhandlingar, essäer och recensioner framlägger han med obestriddlig pedagogisk tydlighet och smittande entusiasm ett program för litteraturhistorisk forskning, som i hög grad bygger på utvecklingsmodellen. Eftersom Nyblom var Schücks lärare, vän och företrädare, ges här en möjlighet att bestämma de föreställningar och värderingar som i stort sett ligger till grund för Schücks verk men som denne med sitt demonstrativa förakt för »gagnlösa spekulationer» och »konstlad djupsinnighet» aldrig gav en systematisk eller klart artikulerad framställning.

Liksom sina närmaste företrädare i ämbetet understryker Nyblom att nationalkaraktern, den nationella historien och det nationella konstskapandet utgör en organisk enhet och som sådan litteratur- och konsthistorikerns främsta studieobjekt. För att betona detta oupplösliga, organiska sammanhang tillgriper Nyblom de metaforer ur växtvärlden, som alltsedan Herder var vanliga i litteraturhistorisk terminologi:

Roten till konstens särskilda beskaffenhet hos ett visst folk hafva vi naturligen ytterst att söka i detta folks nationalkarakter och anlag ... Stammen, som spirar fram från denna rot och lyfter blomman mot ljuset, är folkets yttre lif, sådant det gestaltat sig i den historiska utvecklingen.⁷

Eftersom poesi och konst är »omedelbara skapelser af en tid, som i dem bättre än i något annat speglar sitt anlete»,⁸ eftersom litteraturens utveckling återspeglar nationens, måste litteraturhistoriens periodindelning och intentioner sammanfalla med den »politiska» historiens: »framställningens ögonmärke måste vara att visa, huru de literära alstren på ett eller annat sätt äro naturliga uttryck för samma rörelser, som skildras i de politiska häfderna».⁹

Men varje nation ingår som en integrerande del i en ännu större enhet, som man definierar såsom *mänskligheten*, och därmed i dess samfälliga utvecklingsprocess. Det är ett konstant dilemma i den europeiska 1800-talskulturen och historieforskningen hur man skall försvara nationens rätt till individuellt självförverkligande utan att därigenom komma i konflikt med *mänsklighetens* överordnade intressen. Nyblom formulerar den gängse kompromisslösningen så att nationens historiska liv säges vara »betingadt af det

⁶ » ... obestriddigen det grundligaste och mest historiska arbete, som den svenska litteraturhistorien då kunde uppvisa». Schück i *Samlaren* 1887, s. 137.

⁷ *Svensk Literatur-Tidskrift* (SL), 1868, s. 3.

⁸ *Nordisk Tidskrift* (NT), 1880, s. 259.

⁹ »Om periodindelningen inom svenska litteraturhistorien», NT 1879, s. 2.

särskilda folkets ställning inom tidsutvecklingen och dess deraf beroende förhållande dels till mensklighetens allmänna mål, dels till de olika medlöparne på odlingens vädjobana».¹ Detta perspektiv ligger också till grund för de flesta komparativa inslagen i 1800-talets nationalistiska litteraturhistoria.

Litteraturens förändringar är således främst att fatta som återspeglning av större enheters utveckling, nationernas och mänsklighetens. Men begreppet utveckling innebär inte endast en serie av successiva moment utan också en princip bestämmande deras ordningsföljd och därmed ett *mål* för utvecklingen. Målet för nationens utveckling är att förverkliga sin inneboende individualitet. Det är just såsom återspeglning av denna process litteraturen har sitt främsta värde enligt Nyblom:

Om man med *litteratur* menar sammanfattningen af ett folks skriftliga minnesmärken, i hvilka dess andliga egendomlighet och utveckling uppenbara sig, och om dervid ett folks nationela egendomlighet klarast gör sig gällande i de skriftliga urkunder, som äro produkter af fri själsverksamhet, så måste *litteraturhistorien* som bringar denna utveckling till full åskådning och framställer de olika riktningar, den under tidernas lopp tagit, vara af allra största vigt för bedömandet af ett folks karakter och sjelfständighet. Dess uppgift blir att framställa, huru det nationela lifvets blomma utvecklats sig . . . huru vida den literära verksamheten är ett sant uttryck för ett sundt lif, dvs. om dess produkter bära skönhetspregel. Ty denna skönhet beror på en sund och kraftig folkkarakter, bestämdt och individuellt utvecklad från gifna grunder i en klar och tydlig riktning, i afgjord egendomlighet skiljande sig från alla andra, sålunda i bästa mening egnade den bestämning, som man kallar *originalitet*, hvilken, så fattad, inte annat är än den nationela folkegendomligheten.²

Vi har tidigare sett hur den politiskt-nationella utvecklingens faser läggs till grund för litteraturens periodindelning. Här framgår det att rent nationalistiska kriterier får avgöra även själva litteraturbegreppets innebörd och omfattning liksom värderingen av skönhet och originalitet hos litterära verk. Med stöd i denna teori kan Nyblom för övrigt även förklara varför litteraturhistorien kan uppvisa en ständig växling mellan blomstring och nedgång av den litterära skaparkraften:

Häraf se vi redan klart och tydligt, att litteraturen, när den är verkligt original eller ett lefvande uttryck för folkets innersta intressen, på det nogaste sammanhänger äfven med dess yttre lif i stort, och att dess utvecklingsperioder genast sammanfalla med den politiska historiens, så snart ett folk vaknar till verkligt medvetande om och behof af en tillvaro i fria och sjelfständiga former.³

Nationalistiska kriterier bestämmer även i ett annat avseende den litteraturhistoriska analysens inriktning. Enligt Nyblom är det inte bara littera-

¹ SL 1868, s. 3.

² »Svenska litteraturens förhållande till andra länders under olika tider», (ursprungligen Nybloms provföreläsning till Uppsalaprofes-

suren 1865, omtryckt i *Estetiska studier*, 1873, s. 165).

³ NT 1879, s. 4.

turhistoriens uppgift »att framställa, huru det nationela lifvets blomma utvecklat sig» utan även »huru vida hon som en fri växt sprungit upp på fri grund eller inplanterats utifrån och inympats på en stam, hvars safter mera eller mindre egna sig att underhålla och utveckla den främmande ympen». Ljunggren fastslår att den äldre svenska dramatiken mestadels är utländskt lånegods men också att »det utifrån upptagna blef omdanadt till en bild af svenskt lynne och svenska seder». Att det gustavianska skedet i hans utvecklingsmönster ter sig som den odiskutabla höjdpunkten skylles också till stor del det faktum att de utländska impulserna då får en nationell svensk utformning. Nyblom skisserar likaså den svenska litteraturens utveckling ända från medeltiden såsom en oavbruten spänning mellan ett nationellt fantasi- och känsloliv och från de stora kulturländerna inträngande formideal. Denna inre spänning, som får utgöra den väsentliga förklaringen till det estetiskt otillfredsställande i den äldre svenska diktningen, traktar ständigt till syntes och harmoni. Detta uppnås temporärt med Stiernhielm, men enbart som ett förbud om Kellgrens, Bellmans, Lidners, Franzéns skede. Detta var utvecklingens kulmination trots den efterföljande »nya skolans» anspråk på denna rangplats. »Den nya skolan» innebar för övrigt något av ett steg tillbaka i denna utveckling genom »sin smidighet och lust att tillegna sig alla möjliga poetiska former och alla möjliga nationaliteters egendomligheter». Våra romantici kunde vara riktade på det fosterländska i sina *ämnen* »om också tonen och formen ofta klingade främmande och konstlad». ⁴

I denna starka betoning av nationens organiska utveckling som det centrala i den historiska processen ansluter sig de svenska litteraturhistorikerna helt till fackhistorikerna. Den s. k. statsidealismen kan sägas vara den bärande och inspirerande idén under denna historieforskningens storhetstid, från Geijer till och med Hjärne. Där framstår staten eller nationen som ett ideellt fattat »väsen», en »idé» som under ständigt bevarande av sin inre identitet ändock genomgår en ständig utveckling. Det är denna utvecklingsprocess historikern främst skall studera, det är till detta övergripande mönster enskilda detaljer och fenomen skall relateras för att bli meningsfyllda. ⁵ En av tidens ledande historiker, C. T. Odhner, varnar 1862 explicit historikern för att nöja sig med studiet av enskilda fenomen och tillfälligheter. Historikern skall i stället

alltid framställa den enskilte såsom ett förnuftigt organ för *högre* makter, nation, mensklighet, religion, hvilka genom hans frihet arbeta sig fram till actualitet. Det är först såsom bestämd af dessa makter, som den historiska characteren blir fullt lefvande och concret, som han framstår i sitt rätta ljus, i sin harmoniska gruppering; det är blott genom att låta dessa ideella krafter framträda för betraktarens öga, det nationella med sina bjertare färger intagande förgrunden, det allmänt menskliga skytmådet i rediga conturer i perspectivet samt

⁴ »Svenska litteraturens förhållande till andra länders under olika tider», passim.

⁵ R. Torstendahl, Källkritik och vetenskaps-

syn i svensk historisk forskning 1820-1920, 1964, passim.

det religiösa utbredande sig som grundfärgen öfver det hela, det är blott med en sådan anordning som det lyckas historieskrifvaren att framställa en fulländad bild af förflutna tiders lif i dess individuella drag, att uppväcka ur grafven de hädangångna. I denna högsta form, då idéen på detta sätt frambyter genom materialet, öfvergår historieskrifningen till en konst.⁶

Man observerar den förgrundsställning *nationen* »med sina bjertare färger» tillerkänns i framställningen framför andra »idéer» eller »väsen», likaså den fasta princip för urval och tolkning av det historiska materialet som på detta sätt ställs historikern till buds: »Inga andra händelser äro af historisk betydelse än de som referera sig till ofvannämnda naturliga och förnuftiga enheter», dvs. nationerna, folkstammarna och mänskligheten. I samma anda prisar Nyblom vid ett tillfälle Bernhard Elis Malmström: denne hade ständigt bedömt händelser, personer och andra fenomen inte blott ur estetisk-formell synpunkt utan även utifrån »deras förhållande till det svenska folket, till Sverige, till fäderneslandet, hvilket dock alltid är och blir den synpunkt, som vid ett sådant bedömande kan och måste i sig innefatta alla andra».⁷

Av stor vikt är också Odhners rent idealistiska bestämning av nationens utveckling mot förverkligandet av sin individualitet. Det är den inneboende »potentiella» idén som strävar till »actualitet». Man finner på samma sätt hos boströmianen C. Y. Sahlin, i ett högtidstal han som Uppsala universitets rektor håller 1881, historien definierad som vetenskapen om utvecklingen: historien sätter »det närvarande såsom en faktiskt gifven utvecklingsform och det förflutna såsom en serie af många efter hvarandra följande utvecklingsformer». Men, tillägges det, »utvecklingen är icke blott en formvexling, utan hon är väsentligen ett inres utträdande i ett yttre och ett inres upphöjelse öfver ett yttre».⁸ Historisk utveckling är m. a. o. liktydigt med idéns gradvisa genomträngande och förädlande av materien. Detta gäller människan, vars hela verksamhet »är en sjelfutveckling af hennes ursprungliga innehåll» och som äsyftar »hennes fullkomligare klarhet eller sjelfmedvetenhet, äfvensom hennes fullkomligare harmonie eller samstämmighet», för att citera Boström själv. Men inte bara människan utan »äfvén Folkstammen och Racen och Släktet äro till sitt väsen lefvande idéer såväl i och för det gudomliga Förnuftet som i och för den enskilda menniskan»;⁹ även dessa »idéer» genomgå således en ständig utveckling mot sjelfmedvetande, frihet, klarhet och överensstämmelse med sitt inre väsen.

1800-talets akademiska historiker bryter, trots sin lidelse för ett empiriskt verklighetsstudium, inte med denna idealistiska grundsyn. Den filosofiska idealism, som man hämtade främst från den tyska bildningsvärlden och som fick en lokal variant i boströmianernas vördade skola, är oundgänglig

⁶ C. T. Odhner, Om möjligheten af Historiens Filosofi, Uppsala universitets årsskrift, 1862, s. 78.

⁷ SL 1868, s. 164.

⁸ C. Y. Sahlin, Hvad är det högsta i historien?, 1881, s. 33, 18 f.

⁹ C. J. Boström, Grundlineer till filosofiska statslärans propaedeutik, 1874, s. 71 f., 14.

för att förstå det utvecklingsbegrepp både historiker och litteraturhistoriker tillämpade i sin forskning.

Nyblom omfattar även ett annat utvecklingsbegrepp än det ovan behandlade idealistisk-nationella, nämligen liberalernas tolkning av den historiska utvecklingen som ett ständigt framryckande, om än med många bakslag, för idéerna om individens frihet på tillvarons alla områden. Det är i stort sett detta mönster, som ligger till grund för såväl Gervinus' och Hettners som Taines och Brandes' monumentala exposéer över litteraturens roll i de europeiska nationernas dramatiska omdaning under 1700- och 1800-talen. Nyblom ägnar första bandet av Brandes' Hovedströmningar en stor, entusiastisk recension 1872, där han med synbarligt instämmande refererar just denna utvecklingsprocess, begynnande med »det märkvärdiga adertonde seklet, upplysningens tidehvarf»:

Det var då, som inom spekulationen första gången ett allmänt mänskligt eller, i bästa mening, demokratiskt betraktelsesätt af det sköna i lifvet och konsten uppstod i motsats mot den på antikåskådning stödda förnämt aristokratiska uppfattning, som karakteriserade det föregående tidehvarfvets allherskande smak med dess till hofkretsen samt de lärde och deras gelikar inskränkta abstrakta ideal. Ursprungligen härstammande från England och Holland, från Shakspeare och Rembrandt, från protestantiska, för religiös och politisk frihet kämpande länder, spred sig denna nya uppfattning med upplysningens idéer till de stora kontinentala kulturländerna, Frankrike och Tyskland, och från dem öfver den öfriga världen. Detta nya ideal, som vi kallat demokratiskt i motsats mot den aristokratiska antikhärmingens, hade tvänne för tiden betecknande egenskaper: det var till innehållet allmänt mänskligt, det öppnade kärleksfullt sin frihetsälskande famn för hela världen, både litet och stort, både högt och lågt, och det sträfvade särskildt genom det »borgerliga» elementets indragande inom konsten och poesien att visa sig, hvad det också var, som en värdig föregångare och vägbrytare för revolutionen, hvars jämlikhetsläror och tyrannhat det predikade med en entusiasm utan like . . .

Med franska revolutionen stäcktes entusiasmen, romantik och reaktion fick härska ända till 1830: då kom friskare vindar och »erkännandet af riktigheten af de principer, som lifvade adertonde århundradet». Men för Nyblom är det samtidigt självklart att den första hälft av det nittonde århundradet, som för många var liktydigt med reaktion och förtryck, ändock genom den idealistiska filosofien innebar ett mänsklighetens genombrott till ett högre utvecklingsskede. I föreningen av »upplysningstidens frihetsentusiasm med den ideala blick på lifvet, utan hvilken all vår förtröstan om att gå framåt vore stäckad» ser han det mål för samtiden och det hopp, »som gör, att vi äfven i de mörkaste stunder kunna med Galilei förtröstansfullt utbrista: »Eppure si muove.»¹

Denna syntes mellan de idealistisk-nationella och liberalistiska utvecklingsbegreppen är karaktäristisk för en stor del av den intellektuella eliten vid denna tid: Viktor Rydberg är ju det stora exemplet. Det finns an-

¹ SL 1872, s. 396 ff., SL 1873, s. 422.

ledning tro att denna sammansmältning så att säga bejakades av historiens gång under exempelvis 1860-talet, riksdagsreformens decennium. Det var åren 1865–1868 Nyblom ledde Svensk Literatur-Tidskrift och där införde sina flesta väsentliga uppsatser — till en del hans egna föreläsningar och recensioner. Karaktäristisk för stämningen i kretsen kring Nyblom denna tid är förmodligen den programartikel av Daniel Klockhoff, liksom Nyblom signaturpoet och docent i estetik i Uppsala, som får inleda 1866 års årgång av tidskriften. Där möter vi övertygelsen att Sverige nu, genom samverkan mellan en idealistisk nationalism och liberalistisk framstegs- och reformtro, tagit ett stort och definitivt steg fram i utvecklingen:

... nog måste det medgifvas, att vi nu, mer än hvad vi möjligen någon gång förut gjort i fredliga tider, med ifver fara efter att finna och lära känna vårt egentliga fosterland, i det vi på många olika vägar (genom ett allännare intresse för historien, nationalekonomien och den nationela språkforskningen och konsten, genom det friare kommunallifvet och den allmänna folkbevapningen) oafslåtligt söka att väcka till lif det *national*-medvetande, hvarigenom vi alle fatta oss såsom lefvande lemmar i en *levvande* organism, till hvars innersta väsendes förklaring vår från Tyskland icke importerade, men möjligen derföre af visse statsmän och publicister ringaktade, filosofi (genom *Boström* och *Claeson*) lemnat så vackra bidrag. Vi kunna nu säga oss *veta* (och icke blott dunkelt ana) patriotismens innersta betydelse ...

»Vi hafva härmed antydt en af de stora tankar, ett af de mål, som leda vårt samhällslifs utveckling.» Liksom Tysklands stora litteraturhistoriker under 1800-talet, G. G. Gervinus och Hermann Hettner, skådade och tolkade den litterära utvecklingen utifrån idealen och förhoppningarna kring 1830 och 1848 års politiska välvningar, kan den svenska litteraturhistorien sägas hämta mycket av sin nationella entusiasm från stämningarna kring 1866, vår fredliga revolution.

I ljuset av detta sammansatta utvecklingsbegrepp bör man se Nybloms synnerliga intresse för framväxten av en nationell dramatik liksom hans syn på dramat som konstform. Han betraktar — här som eljest klart påverkad av Hermann Hettner^{1a} — dramat som »poesiens blomma ... höjdpunkten af den poetiska utvecklingen». »Både epos och lyrik bör hafva blomstrat, innan poesiens ädlaste krona kan öppna sina blad.» I dramat ingår både episka och lyriska element men omgestaltade, i en högre, mer organisk enhet. Dramat har handlingen gemensam med epiken och »karaktären» — det individuellt mänskliga — med lyriken. Dramats överlägsenhet består i att det förmår förena dessa två element till en högre organisk enhet: en handling som samtidigt är en karaktärs *utveckling*. Först i och med dessa båda elements »fulla sammansmältning med och öfvergång i hvarandra blir det dramatiska konstverket, hvad det skall vara, nämligen en mikrokosm, ett återsken af mensklighetens lif, en bild af försynens sätt att leda detta lif framåt, så

^{1a} Otto Sylwan diskuterar i »Henrik Schück» (Ord och bild, 1920) Hettners betydelse för Schück.

att det onda tillintetgöres eller åtminstone tvingas att negativt främja det godas sak, som *skall* och *måste* fram i världen, trots synd och mörker.»

Men en sådan ideal dramatik uppstår inte utan vissa yttre förutsättningar. »Första villkoret är, att folket skall ega en rik och mäktig individualitet ... För det andra skall denna fritt och självständigt utvecklade individualitet också ega frihet till vidare utveckling i förhållande till andra subjekter, med hvilka den kommer i beröring, och mot hvilka den måste för sin egen sunda utbildning nöta sig i strid och täflan.» För det tredje fordras att folket skall stå berett »att med blixtnabb beslutsamhet och själfmedveten kraft afvärja angreppen på den egna individualitetens själfständighet».

Och så fullbordas triaden idealism–nationalism–liberalism även i den dramateori Nyblom förfäktar. Den sanna dramatiken fordrar »frihet i borgerligt hänseende», tankens och forskningens frihet, en fullständig utveckling till sann frihet, upplysning och skönhet inte enbart hos enstaka individer utan hos hela folket. Så var förhållandet i antikens Grekland och Shakespeares England. Det absolutistiska, jesuitiska Spanien hade visserligen en rik nationell känsla men saknade politisk och andlig frihet. Därför blev den också »rik, originel, poetisk, men i botten osund och omenskelig».

»Dramat är den poetiska formen för mensklighetens framtidskridande, epos för dess stillastående: dermed bör vara klar dramats oändliga vigt och betydelse för den menskliga utvecklingen.»² Orientalerna saknar egentlig dramatik: det är den västerländska konstformen par préférence. Man erinras här om det berömda företalet till Rydbergs »Den siste atenaren»: »Den hellenisk-västerländska världsåskådningen är således utvecklingens.» Detta emedan den till skillnad från den passiva, reaktionära orientaliska åskådningen betraktar tillvarons yttre makter — exempelvis staten, kyrkan, vetenskapen, konsten — som enbart ofullkomliga gestalter av »de oklara, men klarnande mönsterbilder», som är nedlagda i den mänskliga själen och som utgör den drivande kraften och målet för såväl den individuella som den historiska utvecklingsprocessen.

Dramat är således en specifik västerländsk uttrycksform men också den naturliga konstformen för varje kultur som nått fram till ett klart medvetande om den historiska processens natur — utvecklingen — och som därför vill gestalta denna konstnärligt. Övertygelsen om att samtiden nått just denna utvecklingsfas ligger till grund för Nybloms starka intresse för den svenska dramatikens öde. Samma övertygelse, som ett vagt men centralt element i den allmänna kulturatmosfären, bidrog förmodligen till att Ibsen, Björnson och Strindberg i så hög grad sökte sig just till dramat för att behandla tidens stora frågor och problem.

Till de nationalisk-idealistiska och liberalistiska utvecklingsbegreppen säljar sig slutligen hos Nyblom vissa föreställningar om lagar för den litterära

² »Om orsaken dertill, att greker, spanjorer och engelsmän företrädesvis skapat en själfständig dramatik literatur», (den andra

av Nybloms provföreläsningar till Uppsala-professuren 1865, omtryckt i *Estetiska studier* 1873).

formens växlingar. Nyblom tillhör det europeiska skede, som synes absorberat av en enda stor fråga: bedömningen av den obestriddiga storhetstid litteraturen ägt under 1800-talets första decennier. Man försökte karaktärisera dess egenart, bl. a. genom en generell beteckning, *romantik*, man försökte nå objektiv distans till den genom att anlägga ett historiskt perspektiv och studera den såsom en nödvändig och naturlig utvecklingsprocess med ett inledningskede, en kulmen och en regression eller avmattning. Man laborerade med ännu större utvecklingsmönster, där den antingen framstod som en positiv eller en negativ fas, alltefter bedömarens värderingar. Man skulle med visst skäl kunna säga att den klassiska litteraturhistorien med dess utvecklingsmönster, periodbegrepp, strömningar och -ismer till stor del växer fram ur en specifik situation, det efterromantiska skedets behov av uppgörelse med »romantiken» och sökande efter nya litterära normer och ideal.

Ett resultat av denna process är att begreppen *idealism* och *realism* — med anknytning till Schillers berömda begreppspar sentimental-naiv — blir en ofrånkomlig frågeställning i all litterär diskussion under senare hälften av 1800-talet för att turneras ännu i Frödings berömda rader om rosorna i det spruckna kruset och snuset i dess dosa. Nyblom anser distinktionen mellan dessa begrepp så viktig att han i Svensk Literatur-Tidskrift inför ett sammandrag av sin egen avhandling i detta ämne för att därmed klargöra den litteratursyn och den terminologi, som kom till bruk i tidskriftens enskilda artiklar. All konst, hävdar han i tidstypisk polemik med den hegelianska estetiken, är sinnlig men samtidigt en återspeglning av en ideell verklighet. Men det finns »en oändlig kedja av olika uppfattningar» om konstens förhållande till det ideella. Ytterst i kedjan står den rena härmningen av naturföremålet utan någon som helst idealisering — detta kallas *naturalism*. Över den står *realismen*, där konstnären betonar den karaktäristiska rikedom, mångfalden, sådan vi se den i det kring oss levande livet. Konstnären kan också stå idén närmare, vilja lyfta framställningen över verkligheten, vilket är den estetiska *idealismens* innebörd. Den andra ytterligheten i denna kedja innebär att man »från den verkliga företeelsen bortstrukt allt karakteristiskt och individuellt» — detta är »falsk idealism eller formalism, der idealiseringen går ända till karaktärslöshet och abstraktion».

Nyblom hävdar nu att konsten i sin historiska utveckling alltid genomlöper denna organiska kedja av uppfattningar och uttrycksformer:

Man finner nemligen inom hvarje någorlunda fullständigt utbildad konstperiod, der liksom inom all mänsklig utveckling lagen för tillväxt, blomstring och afytning gör sig gällande, de nämnda formerna för konstverksamheten framträdande på sådant sätt, att utvecklingen går från realism till idealism för att förlora sig i tomma former och ånyo återfödas af naturen och verkligheten.

Eller, med andra ord uttryckt: människan vänder sig först

till verkligheten, hvilken hon till en början uppfattar naturalistiskt, höjer sig derpå till ett allt renare begripande af den formade gestalten, hvilken allt mera genomtränges och luttras af det andliga, till dess på blomstringspunkten harmoni och jemnvigt hafva inträdt, hvarefter, sedan formarbetet ej längre gör ett helso-

samt motstånd, formalismen med sitt manér, sina färdiga, floskulösa former, sin smak för utanverket, för dekorationen, för de poetiska bilderna och fraserna, med åsidosättande af det inre lifvet och den fasta, derpå hvilande strukturen, icke dröjer att förstörande infinna sig, hvarpå naturalism och realism åter framträda såsom en helsosam motvigt ...

Betraktande sin egen tid finner han att »(vi) befinna oss i afmattningens tillstånd, att vår literatur lidit af frasens och flosklens herravälde, att vi befinna oss inom den tomma formalismens, den falska idealismens ledsamma skede».³ Enligt hans eget utvecklingsschema skulle tiden alltså nödvändigt gå mot naturalismen och begynna den cykliska processen på nytt. Nyblom synes också teoretiskt acceptera denna konsekvens: »Naturalismen är visserligen ingen riktig eller absolut berättigad esthetisk ståndpunkt, men vid en regeneration är den en nödvändig genomgångspunkt, ty om man vill komma fram till den sanna skönheten, måste man alltid börja med den trogna naturuppfattningen. Detta har åtminstone hittills varit lag inom poesins och konstens historiska utveckling.» Å andra sidan är Nybloms patos aldrig så starkt som när han vill varna sin samtid för att *stanna* där. »Vi lefva inom literatur och konst ett jämförelsevis torftigt lif, kastade mellan den falska idealismens glittrande skal och den krassa naturalismens råa produkter.»⁴ All strävan måste vara att komma ur detta dödläge, att förverkliga »den sunda realismen». Där bortanför hägrar sedan den »höjd- eller jernvigtspunkt», där realism och idealism sammansmälta, »den punkt, som alltid betecknat en kulmination i mensklighetens esthetiska utveckling».

Nyblom vill på detta sätt demonstrera hur all historisk utveckling med nödvändighet leder till ett bestämt ideal för den samtida konsten och litteraturen. Kampen förs dels mot den kvardröjande romantiken, dels mot en ny motståndare, materialismen och dess litteratursyn. Det var främst genom Brandes' Hovedströmningar som Nyblom tvingades vända sina vapen mot det senare lägret.

I den stora recensionen av Hovedströmningers första del 1872 berömmar Nyblom Brandes för att denne tillägnat sig »Taines och den nyare franska kritikens, efter Sainte-Beuve, riktiga förfarande att se alla literära företeelser i deras historiskt verkliga omgifning utan hvilken deras betydelse för odlingens utveckling är omöjlig att skönja», vilket ju lät sig förenas med den svenska historieforskningens allmänna pläderande för att bedöma allt empiriskt-objektivt utifrån tidens förutsättningar och det historiska sammanhanget. Han hävdar dock att Brandes samtidigt »med rätta skyggar tillbaka för konsekvenserna af Taines hänsynslösa positivism». Men han kritiserar i idealistisk anda Brandes (och Taine) på en punkt, nämligen metoden att *uteslutande* anlägga ett historiskt betraktelsesätt:

³ »Om betydelsen af uttrycken idealism och realism inom poesi och konst», SL 1867, s. 464 ff. ⁴ SL 1865, s. 4.

Hvarje relativt ideal har naturligen sitt berättigande, antingen det afspeglar en viss tid eller ett visst land, och är dessutom i sina uppenbarelser af ovärderlig vigt för det kulturhistoriska bedömandet af den tiden eller det landet. Men hvarje sådant tids- eller folkideal är dock i mer eller mindre mån en återspiegling af det absoluta idealet sjelft, af den förebild, till hvilken menskligheten i sitt historiska lif sträfvar. Vår åsigt är därför den, att lika berättigadt som den relativa måttstockens användande är, lika berättigad är man äfven att mäta de relativa idealen sinsemellan efter en högre eller efter högsta norm.⁵

I recensionen av Hovedströmnings andra del 1873 har kritiken skärpts: Nyblom betraktar nu trots allt Brandes såsom positivist och således förnekande existensen av en ideell verklighet och »det absoluta». En hel vederläggning av den nya materialismen utifrån idealistisk synpunkt vore nödvändig som underlag för den detaljkritik han riktar mot verket — detta skulle dock, tillägger Nyblom med klädsam självkännedom, överskrida »både anmälares krafter och hans egentliga område, det estetiska». Han gör dock följande personliga bekännelse, som sammanfattar alla de olika elementen i hans litteratur- och samhällsyn: idealism, liberalism, realism:

Vi vilja härvid blott i förbigående anmärka, att man som idealist till sin allmänna verldsåsiigt ej därför behöfver bli reaktionär i politiskt, socialt och religiöst hänseende, lika litet som man nödvändigt skall bli revolutionär, kommunist och ateist, om man finner positivismens literärhistoriska metod, i sin sanning fattad och tillämpad, med dess fordran på sammanhang mellan lif och poesi, vara berättigad och giltig. Tvärtom står en idealistisk verldsåsiigt naturligtast tillsammans med fordran på frihet och framåtskridande, upphäfvande af auktoritetsdyrkan och döda, förlegade former, på samma gång historien visar, att den äkta idealisten oftast haft inom poesi och konst öga och sinne mest öppna för verkligheten i hela dess omfång, eller med andra ord närmast sig hvad man inom den estetiska rymden kallar den realistiska uppfattningen.

Och han slutar den stora recensionen med följande optimistiska spådom:

I vår svenska idealistiska filosofies allmänna utbredning ega vi en borgen, att sådana materialistiska läror, äfven om de hos oss predikades på fullt allvar, dock aldrig skulle ha att påräkna något större medhåll. Den friska vind, som hos oss blåser inom just de rymder, hvilka förf. vill reformera, nämligen den religiösa, den sociala och den politiska, bör hålla oss fria från osund materialism och negativitet...⁶

Henrik Schücks första litteraturhistoriska verk ägnas den engelska 1500-talslitteraturen och i synnerhet Shakespeare.⁷ Detta förklaras inte bara av den Shakespearekult som präglat litteraturhistorien sedan 1800-talets början. Burckhardts »Die Kultur der Renaissance in Italien» hade utpekad 1500-talet som en av de stora vändpunkterna i mänsklighetens utvecklingsprocess.

⁵ SL 1872, s. 395, 413.

⁶ SL 1873, s. 404, 422.

⁷ Studier i den elisabethska litteraturen, 1861; Hufvudriktningarna inom femton-

hundratalets engelska renässanceliteratur, 1882; William Shakspeare, hans lif och verksamhet, 1883.

Då befrias människan för första gången ur tidigare kollektiva livsformer och blir medveten om sitt individuella väsen med dess krav på frihet och självförverkligande. Då upptäcker människan den yttre världen och tillägnar sig ett nytt, oförfalskat och fördjupat verklighetssinne. Det är framförallt denna av både idealistiska och liberalistiska ideal präglade tes, som synes utgöra den drivande kraften i Schücks 1500-talsstudier. Därmed vittnar de ord som inleder hans första publicerade arbete:

Om man erkänner, att literaturhistorien har till uppgift att skildra, huru människan utvecklas till allt större och större rikedom i sina bestämningar, huru allt flere och flere ideer bringas till medvetande hos henne, huru det ena efter det andra af de skrank fördomen upprest mot hennes handlande faller, så måste man ock medgifva, att literaturhistorien ej kan ha någon tacksammare period att behandla än den som börjar i Italien ungefär med 1300-talet och som gemenligen betecknas med det kanske något oegentliga namnet renaissance. Om någon tid kan karaktäriseras såsom den fria, utvecklade individens tid, så är det denna.

Det väsentliga för Schück synes vara att fastställa hur långt 1500-talets England hunnit på den utvecklingsbana hela mänskligheten med nödvändighet måste genomlöpa. Detta sker genom att Schück utväljer de områden som synes relevanta i detta utvecklingsperspektiv — exempelvis frågorna om börd eller förtjänst, kvinnans ställning och uppfostran, den religiösa toleransen, strafflagsstiftningen, judarnas ställning osv. — och där jämför 1500-talets England med sin egen tid, det senare 1800-talet.

Detta kan synas som ett naivt och anakronistiskt projicerande av tidsbundna ideal — i detta fall 1880-talets politiska debattstoff och reformsträvanden — på en äldre epok. Men utifrån Schücks historiesyn tedde sig förmodligen 1500-talet och 1800-talet som två objektivt givna faser av identiskt samma utvecklingsprocess. I historien återfanns ständigt samma »idéer» eller »väsen», strävande mot ökad frihet och medvetenhet: historikernas uppgift var att fastställa de positioner dessa hade uppnått inom sina utvecklingsbanor vid olika historiska tidpunkter och samtidigt ange avståndet till målet för all utveckling, idéns fulla förverkligande.

Även Shakespeare tolkas konsekvent utifrån detta utvecklingsperspektiv. Hos honom finner Schück nämligen en individuell utveckling, som *in nuce* är hela mänsklighetens. Shakespeare startade i en gynnsam position, i det renässansögonblick där man både i Italien och England för första gången upptäckte människans individuella väsen, karaktären. Detta är »den engelska renaissancens stora amerikaupptäckt», som när den kommer till uttryck i det engelska dramat förlämnar detta en världshistorisk betydelse. Men hos exempelvis Marlowe finns det ingen *utveckling* av karaktären, inte heller hos Shakespeare i hans första period: »karaktärens egentliga väsen var honom ännu okänt». Först i sina stora tragedier når han fram till att belysa en sann karaktärsutveckling, därmed lämnande hela världshistoriens dramatik bakom sig:

Shakspeare är den förste inom hela världslitteraturen, hvilken sätter detta mål såsom sitt hufvudsyfte, och äfven han hade en lång och mödosam utveckling att genomlöpa, innan han blef fullt medveten om, att i lösningen af detta problem låg det moderna dramats främsta uppgift. Alla Shaksperes hjältar under denna period äro äfven stadda i en ständig utveckling, hvarje punkt af dramat är ett nytt moment i denna process...⁸

Shakespeares egentliga storhet ligger i att han, som dramatiker likaväl som i sin kvinnosyn eller i sin religiösa tolerans, »anticiperat sin tid med ej så få år, vare sig att detta skett på snillets oberäkneliga vägar eller genom inflytande från Italien».⁹ Att höja sig över sin tids utvecklingsfas och gå i förväg på den lagbundna, nödvändiga bana som är mänsklighetens bestämmelse: detta synes vara Schücks föreställning om geniets och hjältens väsen.

Men andra misstolkar ofta utvecklingens riktning och mål. I sin installationsföreläsning i Lund 1891¹ uppställer Schück Shakespeare som ett ideal för all modern diktning och polemiserar direkt med både den spekulativa tendensdiktning Ibsen får företräda och den krassa naturalism som uppbars av »det andra kejsardömet's parisiske författare». Till skillnad från dessa båda läger framvisar Shakespeare och renässansen en *kärlek* till verkligheten i alla dess skiftande former. Där, i samma »sunda realism» som Nyblom förfäktade, finns den sanna utvecklingens huvudfåra till vilken den moderna litteraturen bör återvända, synes Schück vilja säga.

I »Svensk Literatur-historia» 1890 och de successiva upplagorna av den tillsammans med Karl Warburg utgivna »Illustrerad svensk litteraturhistoria»² möter vi så Schücks storverk, den svenska litteraturen och kulturen från forntiden ända fram till 1700-talet tecknad som en enda dramatisk utvecklingsprocess. Studiet av Nybloms litteraturteori och Schücks tidigare verk gör det lättare att isolera grundmönstret i denna monumental historiska konception.

Till grund ligger givetvis föreställningen att *nationen* är den enhet som uppbar utvecklingen men också dess princip, drivande kraft och mål. Under »forntiden» har den svenska nationaliteten ännu inte lösgjort sig ur den germanska och skandinaviska gemenskapen. Först på 800-talet randas »den tid då den gamla nordiska folkenheten sprängdes sönder, och de svenska, danska och norska nationaliteterna började framträda. En total omstöpning skedde tydligen i folkens hela lif» (Svensk Literaturhistoria — förkortas hädanefter »SL» — s. 32). Men »det forntida Sverge var i själfva verket ej annat än en samling förbundsstater, och de olika landskapens nationella själfständighet var så stor, att vi näppeligen kunna vänta oss någon specifikt *svensk* fosterlandskänsla» (SL s. 84). Därför visar också den svenska litteraturen »ända till Albrekts af Mecklenburg och Engelbrekts dagar ... en i ögonen

⁸ William Shakspeare, s. 413.

⁹ Studier i den elisabethska litteraturen, s. 35.

¹ Shaksperes skaldeindividualitet, 1891.

² 1. Uppl. 1895-97, 2. uppl. 1910-1913, 3. uppl. 1926-.

fallande brist på svensk patriotism» (SL s. 85). Betydelsen hos den senare delen av medeltiden »ligger i själfva värdet just däri, att den svenska nationalkänslan nu för första gången väcktes till ett medvetet lif» (Illustrerad svensk litteraturhistoria, 2. uppl. — hädanefter förkortad »ISL 2» — s. 230). Beklagligtvis var denna nyvaknade patriotism förbunden med ett starkt danskhat. Men detta var ur ett historiskt utvecklingsperspektiv naturligt, »ty nästan öfver allt har patriotismen nationalhatet till sin förutsättning, och först på en högre kulturståndpunkt kan kärleken till eget land förenas med sympati och aktning äfven för andras» (ISL 2, s. 230).

Det framväxande nationella medvetandet återspeglas i och stöds av de politiska institutionerna. Av dessa intresserar sig Schück främst för kungamakten såsom det viktigaste medlet att övervinna en äldre »partikularism». Just genom den starka kungamakten blir folkungatiden allmänt »vår medeltids mest glänsande tid»: då formuleras nämligen »medeltidens politiska valspråk: en gud och en konung», då grundläggs ett enhetligt svensk rike, som ej kan »sagas hafva uppstått mot folkets önskan» (SL s. 87).

Men folkungatidens starka kungadöme vilade på stormannaklassen och chevaleriet och innebär därför bara en ofullgången ansats. Med sann fosterlandskärlek kunde nämligen inte »det chevalereska idealet fullt harmoniera. Riddaren var en världsborgare, hvilkens fosterland var öfveralt, där riddarliga idrotter utöfvades» (SL s. 91). Mot slutet av medeltiden avslöjade också överklassen skuggsidorna av det aristokratiska idealet, t. ex. den hänsynslösa självisheten, medan den vaknande nationalkänslan upp bärs av bönder och borgare.

I anslutning till den historiska skolan inom rättsvetenskapen utgången från Friedrich Karl von Savigny betraktar Schück lagarna som en av nationalkänslans och den historiska utvecklingens viktigaste manifestationer. Därför är lagarna »medeltidens både mest betydande och mest nationella litteratur» (SL s. 142). Framförallt är de rikslagar som under folkungatiden kommer att ersätta landskapslagarna »ett bland de vackraste bladen i vår historia», eftersom de beseglar den nya nationella enheten. Men även här innebär medeltidens senare skede en negativ utvecklingsfas: »det juridiska förfall, som skapades med unionen, afbröt den normala utvecklingen» (SL s. 148).

Medeltiden tecknas således i ett triadiskt utvecklingsmönster, där dess sista skede kännetecknas av stagnation i de politiska institutionernas utveckling, av splittring och kamp mellan samhällsklasserna och av nya krafter framträdande, t. ex. nationalismen. Därmed *måste* en ny epok — Gustav Vasas — randas, där den historisk-nationella utvecklingen nu återupptas från en ny och högre utgångspunkt än den medeltiden ägt.

Även den europeiska medeltidens *kulturutveckling* i stort tecknas av Schück som ett triadiskt utvecklingsmönster. Den inleds av en brytningstid, »under hvilken kristen, antik och barbarisk världsåskådning ännu kämpa mot hvarandra». Sedan följer en blomstringstid 1050–1300, »då dessa mot hvar-

andra fientliga element uppgå i en harmonisk enhet», och slutligen vidtar »den medeltida kulturens dödsarbete» (ISL 2, s. 146).

Schücks bild av svensk medeltid bygger på en kombination av det nationella och det europeisk-kulturella utvecklingsmönstret. Han fastslår att »ett starkt religiöst intresse» är »ett verkligt nationaldrag, som sedermera går igen i hela vår litteratur» (ISL 2, s. 49). Därför kom brytningstiden mellan hedniskt och kristet — den första utvecklingsfasen — att gestalta sig vida mer dramatiskt i Sverige än något annat nordiskt land: svenskarna kom att stå fasta vid den hedniska tron längre än de andra men likaså efter omvändelsen omfatta kristendomen med en helt annan konsekvens och intensitet än t. ex. de indifferentia islänningarna.

Även på den religiösa känslan tillämpas ett konsekvent utvecklingsperspektiv. Den gamla asatron *måste* förr eller senare gå under, eftersom varje »tänkande nordbo» till slut måste underkänna asarnas moraliska halt (ISL 2, s. 119). Den nya kristendomen kunde ej heller den bli fullkomlig, ty »en ny och högre *form*, hur ofullkomlig den än är, skapar dock, om än icke genast, så dock så småningom äfven ett högre *innehåll*, och om än vid en dylik reform de lägre momenten först framträda, emedan proselyten naturligtvis lättast tillegnar sig den, stöter han dock under utvecklingens lopp dessa från sig för att i stället utbyta dem mot de högre, som rymmas inom samma form» (ISL 2, s. 123).

De lägre, först framträdande momenten är medeltidens skolastik och mystik. Det är mot dessa medeltidens människor kämpar för att nå fram till »den humanitet, som utgör kristendomens kärna». De flesta misslyckas i denna kamp: för dem skrivs alla torra skolastisk-teologiska skrifter liksom de legender med sina hektiska feberfantasier och sin osunda fromhet, som Schück avfärdar i visserligen detaljrika men nedlåtande kursivpartier. Däremot flammar hans språkliga fantasi i skildringen av de tre gestalter, som höjer sig över det trista genomsnittet i sin epok för att med sin strävan antyda de stora linjerna och målen i mänsklighetens utvecklingsgång. Det är Mathias, Petrus de Dacia och Birgitta.

Mathias behärskar visserligen »sin tids skolastiska vetande» men är samtidigt »lika fri och självständig i förhållande till all auktoritet som de flesta af den nya tidens forskare» (ISL 1, s. 71). Han reagerar också med en ofta frambrutande känslöglöd mot den skolastik, som var en skapelse av de rationalistiska fransmännen och således främmande för det svenska nationallynnet (ISL 1, s. 73 f).

Även Petrus de Dacia var »fullkomligt inne i tolfhundralets skolastiska filosofi ... Men skolastiker var Petrus dock minst av allt» (ISL 1, s. 81). Hela det lysande värtaliga Petrus-avsnittet vill visa hur Petrus är en sann mystiker, som visserligen kommer i beröring med dess medeltida avart i form av Kristina av Stumbelens »hemska, vilda fantasier» men som själv höjer sig till en självförglömmande, idealistisk och samtidigt personligt-konkret kärlek liknande den Dante enligt Schück framlagt i Vita nuova. *Detta* är den sorts

mystik Schück kan acceptera och som han bedömer som ett progressivt element i medeltidskulturen.

»För litteraturhistorien torde det i alla händelser gälla såsom en fundamental-sats, att blott såsom det renaste uttrycket för sin tids sträfvanden kan skalden göra anspråk på att bevaras i eftervärldens minne», heter det i Schücks Shakespearemonografi (s. III). Birgittas storhet ligger för Schück också främst däri att alla »sträfvanden», alla utvecklingslinjer och krafter i svensk medeltid synes sammanstråla och sammanfattas i hennes gestalt:

Hon är icke en tillfällig uppenbarelse, utan sammanhänger på det närmaste med föregående århundradens kulturarbete, och hennes personlighet och betydelse fattas först till fullo, då man betraktar henne såsom höjdpunkten af medeltidens nationellt svenska bildning. I hennes orden koncentrerar sig äfven Sveriges hela andliga lif under medeltidens afslutningssekkel, och anledningen härtill var väl till en icke ringa del, att hon förmådde gifva ett fulltonigt uttryck åt de stämningar, förhoppningar och drifter, som i dunklare och oklarare form funnos hos medeltidens svenskar.

Porträttet av Birgitta är också komponerat som kritisk genomgång av epokens enligt Schück negativa och dess positivt-progressiva element. Hon växte upp i en »dyster, pietistisk stämning», »ett fanatiskt halfmörker», som grundlade en sjuklig fantasi. Chocken vid makens död liksom fastor och spåkningar ledde sedermera till en permanent nervsjukdom.

Intellektuellt var Birgitta ingalunda någon frigjord tänkare: »Inga framtidstankar blixtra oss till mötes i hennes skrifter, både politiskt och religiöst hade hon en inskränkt synvidd, som ej sträckte sig ut öfver dagens frågor...»

Schück står således helt negativ inför medeltidens religiositet som sådan. Men han tillmäter den *ett värde*:

Hos oss, moderna människor, yttrar sig fantasien vanligen i poetisk eller konstnärlig inspiration, hos Birgitta — vår medeltids största poetiska snille — framträdde den däremot i den religiösa extasens form, och detta är ytterligt karaktäristiskt för den svenska uppfattningen under medeltiden. Skilnaden är nämligen i grunden endast en yttre och betingad af tidsförhållandena. I grunden är den religiösa hänförelsen hos Birgitta en konstnärlig (ISL 1, s. 84 f.).

Trots att Birgitta saknade sinne för konst och i den såg ett hot mot fromheten, är således Birgitta »i främsta rummet skald, och hennes uppenbarelser voro andliga dikter, hvilka endast iklädt sig revelationens form» (ISL s. 97). Detta är förvisso att djärvt sätta sig över den innebörd och de funktioner texter ägde i sin historiska kontext men samtidigt karaktäristiskt för hela den litteraturhistoriska metod Schück representerar. Eftersom man definerade litteratur som alla texter återspeglade det som »djupast» rörde sig i tiden, de stora utvecklingslinjerna, kunde man än använda sig av lagar, religiösa texter, politiska texter, än av skönlitteratur i traditionell mening. I fallet Birgitta är således hennes revelationer — tillkomna utan någon som

helst skönlitterär intention — såsom *religiöst* dokument en återspeglning av den medeltida fromhetens underutvecklade karaktär medan de *litterärt* innebär ett genombrott för progressiva element som känsloutenticitet och fantasikraft och pekar fram mot litteraturens senare utveckling. Slutligen betonar Schück kraftigt att Birgitta representerar lagmannaklassen och står nära den starka kungamakten under folkungatiden, således de mest progressiva elementen i medeltidens nationellt-politiska utveckling.

Mot den *egentliga* skönlitteraturen under svensk medeltid är Schück överlag starkt kritisk. I riddardikterna saknar han »egentlig karaktärsteckning; något försök att framlägga de handlande personernas psykologi förekommer icke, och i det stora hela äro dessa mera typer än verkliga människor» (ISL 1, s. 119 f.). Det finns visserligen ett drag av ridderlig idealism i denna dikt under folkungatiden, men i konsekvens med sitt allmänna utvecklingsmönster understryker Schück hur detta drag mot medeltidens slut går under för en »dyster grävadersstämning», för en poesifientlig kalkborgerlighet respektive en överdriven sentimentalitet, som dock såsom typiska nedgångs fenomen samtidigt förebådar en ny utvecklingsbana, där det borgerliga elementet och värderingen av känslan i stället skall återuppstå, denna gång som progressiva element.

Med reformationstiden »efterträddes unionstidens skuggkonungar af Gustaf Vasa, och med honom hade vi åter fått en man af Birger Jarls och Magnus Ladulås' skaplynne på tronen. *Han* fullbordade, hvad Magnus Eriksson lämnat ofullbordadt, och i hans hand blef den starka, för undersåten ofta tryckande konungamakten det band, som oupplösligt knöt Sveriges landskap och stånd fast till hvarandra» (ISL 1, s. 164). Även om Schück i liberal anda tvingas tillskriva Gustaf Vasa »de betänkligaste angrepp på den individuella friheten» är »hans verk — en svensk stat med makt öfver alla sina medlemmar — ... vår historias kanske största bragd» (SL 460 f.).

Det nationalistiska utvecklingsmönstret kombineras som vanligt med mänsklighetens samfälliga utvecklingsprocess. Där står man nu inför renässansögonblicket, »individualitetens framträdande» och det nya verklighetsinnet.

Här urskiljer Schück olika »strömningar», som får förmodas uppstå genom att en allmän utvecklingsfas inom mänsklighetens historia möter skilda nationalkaraktärer och politisk-kulturella förhållanden. Vid detta möte kläds den abstrakta idén i lägre, mer konkreta manifestationer — kulturyttringar av alla slag, från vetenskap och poesi till seder och livsvanor — som styckevis och delat återspeglar olika sidor av den abstrakta idén, den historiska verklighetens innersta väsen.

Dessa »strömningar» är i detta fall tre: renässansen, humanismen och reformationen. Alla bär de specifika progressiva element men vidlås också av ensidigheter, som framtvingar en dialektisk kamp dem emellan och en strävan till utjämning och syntes.

Renässansen hävdar visserligen »individens fria utveckling», men »ej blott fördomarna utan äfven de sedliga lagarna få vika för människoandens fordran på fullkomlig och obegränsad frihet». Även det nya verklighetssinnet har sin negativa begränsning: »Renässancemannen var ett barn af denna världen, och ett något därbakom erkände han ej» (SL s. 209 f.).

Humanismen var den gestalt samma genombrytande individualism tog norr om alperna, genom mötet med den germanska »folknaturellen». Den kom därför att sakna den »plastiska skönhetskänsla» som var typisk för den romanska folkkaraktären och som denna tillfört renässansen. Å andra sidan var humanismens individualism mindre hänsynslös än renässansens, ägde »en större ädelhet och en renare uppfattning af människans moraliska förpliktelser» (SL s. 211) samt, framför allt, ett livligare religiöst intresse än den i detta avseende indifferent italienska renässansen.

Reformationen i sin tur var »endast en konsekvent tillämpning på det religiösa lifvet af humanismens stora grundsanning: individens rätt. Genom reformationen trädde människan på nytt i ett personligt förhållande till sin Gud; saligheten blef ej längre en sak, som så att säga togs på entreprenad af kyrkan, utan blef i djupaste mening en individens angelägenhet». Reformationens styrka gentemot humanismen var inte bara denna religiösa fördjupning utan dess karaktär av en »i högsta mening folklig rörelse» medan humanismen var en aristokratisk rörelse för de lärdas fåtal. Däremot kritiseras den ur reformationen framväxande protestantismen för att den »beröfvade sig redan från början möjligheten af en *utveckling*», emedan »det mänskliga förnuftet fjättrades en gång för alla af det skrifna ordet» (SL s. 213 f.).

Dessa »strömningar» sköljer nu med växlande kraft över det nordliga Sveriges kuster — detta är Schücks ständigt återkommande metafor — för att konfronteras med den nationellt-politiska utvecklingsprocessen där. Därur uppstår epokens mest progressiva och nationellt äkta fenomen, nämligen reformatorerna. Som vanligt komponerar Schück en dramatisk serie där gestalter och verk får återspegla det successiva förverkligande av den idé som var epokens bestämmelse och kulmen.

Laurentius Andreae är den första i raden, representerande det *fosterländska* elementet i reformationen. En skrivelse från svenska kronan till påvestolen, möjligen avfattad av Andreae, får för Schück en förgrundsställning i svensk litteratur genom att den för första gången proklamerar den fosterländska kyrkans självständighet, en av den nya tidens »stora sanningar» (SL s. 220).

Bibelöversättningen återspeglar i stället reformationens *folkliga* karaktär och blir därigenom måhända »den viktigaste tilldragelse, som den svenska litteraturens historia äger att uppvisa» (SL s. 223).

Bibelöversättningen återspeglar även den frigörelse av det mänskliga *förnuftet*, som ligger i reformationen såsom utsprungen ur den nya individualistiska människouppfattningen. Genom bibelöversättningen kunde man

»vädja till allmänhetens af skolastiska griller oberörda omdöme samt påvisa den vrånghild af kristendom, som katolicismen erbjöd». Den bibelkommision som den katolske Johannes Magnus fick leda hade »antagligen» bara lett till »en skolastisk förvrängning af originalets enkla ord» (SL s. 222 f.).

Därmed kan Schück låta huvudpersonen i den svenska reformationens drama göra sin entré, Olaus Petri. Han ensam förenar de positiva elementen i tidens strömningar och bringar dem till syntes. Han kämpar kompromisslöst för den individens frigörelse, som är det gemensamma för dessa strömningar: »För medeltiden hade kristendomen varit en tvångets och en plågans religion; för Olavus Petri var Kristi lära ett frihetens evangelium. Han spränger därför alla de bojor, i hvilka kyrkan och bruket fjättrat den mänskliga naturen» (SL s. 245). Han har renässansens bästa sidor: hans krönika vittnar om »renässancemannens fördomsfria, kritiska blick» ... »Fäster man sig vid den omfattande forskningen och den fördomsfria kritiken, är Olavus Petris krönika kanske det ädlaste uttrycket för renässancen i vårt land» (SL s. 402 ff.). Han är »den förste, som djärfdes att på skriften använda det sunda människoförståndet», han är »en fiende till hvarje förstelmande formalism», han hyser en syn på äktenskapet som nästan påminner »om den italienska renässancens kraftiga sensualism». Samtidigt representerar han som ingen annan i Sverige humanismens ädlaste sida, »den humanitetskänsla, som är karaktäristisk för tidehvarfvets mest upplysta andar». Slutligen inkarnerar han det specifikt folkliga drag, som var reformationens storhet: det främsta syftet med hans skrifter var att rycka »bildningen ut ur klosteralarna för att göra den till hela folkets egendom» (SL s. 227).

Denna syntes återspeglas enligt Schück t. o. m. i hans prosastil. Han är »ett barn af renässancen» eftersom han är »den förste svensk, som i egentlig mening kan sägas äga stil, eller — med andra ord — den förste, som åt framställningen förmått att gifva sin egen personlighets prägel». Men han var samtidigt medveten om »att han talade till ett enkelt och okunnigt folk, och han valde därför det språk, som bäst lämpade sig för denna krets. Sällan har också reformationens folkliga karaktär tagit sig ett skönare uttryck.» Han äger därtill det nationella draget i dess renaste form: han saknar nämligen »Birgittas brännande, sydländska färgprakt» och har i stället gått »i en äkta svensk skola. Hans lagstudier hafva åt hans framställning förlänat denna något kärfvä och afhuggna, men på samma gång kraftiga och ursvenska form, vi återfinna i våra gamla landskapslagar» (SL s. 235).

Olaus Petri är lika litet som Birgitta någon skönlitterär författare. Men Schück ger även honom en central ställning i sin litteraturhistoria och behandlar alla hans teologiska skrifter med ytterlig utförlighet, emedan Olaus Petri dels synes sammanfatta hela 1500-talets »idé», dels synes uppvisa alla de element som utgör förutsättningen för en modern nationallitteratur: individualism parad med fosterländsk anda och stil, folklighet parad med veten-

skaplig kritik och förnuftstro. Olaus Petri blir hos Schück en litteraturens motsvarighet till Gustav Vasa, riksgrundläggaren. Men samtidigt betonar Schück att 1500-talet bara är en inledande fas i den nationella utvecklingen. Olaus Petri — liksom hans epok — saknar »egentlig poesi». »Han äger ej denna fruktbara sentimentalitet, som älskar att fördjupa sig i dunkla känslor eller i naturlivets företeelser söker finna motsvarigheter till andens halft omedvetna rörelser» (SL s. 235). »Efter verklig humor söker man hos honom lika fåfängt som hos hans öfriga samtida», heter det likaså (SL s. 236), ett omdöme som blir meningsfyllt först om »humor» fattas i 1800-talsetestetikens anda, som en syntes av kristet, idealistiskt och realitiskt-demokratiskt.

Olaus Petri är det korta, ljusa ögonblick då tidens strömningar gjuter samman alla sina positiva krafter. Men därefter tycker sig Schück överallt skönja hur de tre strömningarna går isär och renodlar sina mot utvecklingen negativa element. »Reformationen hade börjat såsom en individens opposition mot medeltidens kyrka, men på spillrorna af denna hade det rest sig en ny, lika ofördragsam och lika ovillig att medgifva individen de enklaste rättigheter. Det obundna, revolutionära draget hos Olavus Petri hade aflöst af ett kyrkligt reglemente, som förlamande hvilade öfver hvarje yttring af individuell frihet» (SL s. 309). I en bred skildring av det senare 1500-talets kyrkomän — där som vanligt hos Schück själva mängden och precisionen i yttre detaljer ger en förledande illusion av oväld och sakkunskap — återkommer ständigt samma drag: grälsjuka, dogmatism, skolastik. För att understryka dessa grunddrag tillgriper Schück, liksom många andra diktare före honom, personifikationstekniken: »När man i fantasien skapar sig en bild af någon bland dess ledande män, tycker man sig se en mager gestalt, iklädd den svarta, sida presträkten och den karaktäristiska kalotten; i den instängda studerkammaren med dess bjälkväggas och dess kala träbänkar diskuterar han vådeliga med någon annan skäggig 'läsemästare' om den eller den svårtydda bibelversen, och på sin höjd tager sig den oförtrutne exegeten då och då en styrkedryck ur den bredvid stående ölstånkan för att ur denna hämta krafter till nya argument mot kalvinister och andra villfarande andar.»

Därmed, hävdar Schück, var en egentlig skönlitteratur otänkbar under 1500-talet, ty »öfver alt tränga sig dessa teologiska ideer in, i politiken, i vetenskapen och i skönlitteraturen, och det är endast sällan som den salsvelsefulla predikotonen ger vika för ett mera lefnadslustigt framställningsätt. Det förefaller oss såsom en glädjetom och grälsjuk tid, möjligen aktningvärd och betydelsefull, men föga tilltalande» (SL s. 495).

Av *renässansens* strömning nådde bara brutna svallvågor våra kuster. »Denna lysande, om ock i grunden sjäfviska tidsströmning» fick dock en fullödig inkarnation i Erik XIV. Schück målar ett porträtt av denne, fyllt av orgiastisk prakt och njutningslystnad, och skapar på detta sätt en litterär kontrastbild till den grälsjuka teologen, en kontrast som skall måla hur

dessa två strömningar står i gräll och oförlöst motsättning inom tidens kultur.

Återstår *humanismen*. Den strävade visserligen efter att höja bildningen och kulturen i Sverige, men »målet var ännu blott formelt ... Hos de antika författarna såg man ännu blott formen, och det var denna man sökte efterbilda utan att försöka att tränga in i och begripa innehållet» (SL s. 516.) Således var även det humanistiska skolväsendet genom det andefattiga och formalistiska i sitt väsen ett hinder för uppkomsten av en verklig skönlitteratur.

Men i detta mörker förmärks vid 1600-talets början ansatser till en lyftning och förnyelse, förebud till stormaktstiden. Sin vana trogen låter Schück några historiska personligheter bli uttryck för dessa nya strävanden i tiden och målar tre magnifika helporträtt. Ärkebiskopen Laurentius Paulinus har visserligen en trång världsåskådning, men han värnar om de breda lagrens uppfostran och bidrar genom denna sin omsorg om den nationella, folkliga kulturen att resa ett bålverk mot den icke-nationella, reaktionära katolicismen. Därefter framträder Johan Skytte, vars orationer Schück finner »genomandade af den mest lågande kärlek till bildningen», som besjålas av »rasmismens motvilja mot tomma abstraktioner och dess förkärlek för en omedelbar praktisk tillämpning af de teoretiska studierna» (SL s. 546 f.) och som därför förebådar en utveckling bort från den tidigare humanismen med dess sterila skolastisk-formalistiska karaktär.

De progressiva elementen hos dessa båda förenas till en syntes på ett högre plan hos Johannes Rudbeckius, som därför också kallas »näst Olavus Petri den mest betydande under det nu skildrade kulturskedet». Rudbeckius ivrar likt Paulinus för folkbildningen, men inte bara en kristen sådan. Genom en personlig utvecklingsgång — Schücks vanliga kriterium för genialitet — kommer nämligen Rudbeckius att gradvis frigöra sig från den akademiska undervisningens humanistiska formalism. Schück analyserar utförligt hans skrifter och hans liv för att visa hur »de mera reala kunskapsämnena liksom med nödvändighet tränga sig fram» och hur hans personliga entusiasm bryter genom de retoriska mönstren i hans språk. »Det fanns hos honom något af skaldens lifliga intresse för verkligheten, och denna känsla lät endast sällan binda sig af abstraktionens tvång» (SL s. 561). Med »sin fria blick för hvarje ny åsikt», sin mångsidighet, sin »allvarliga, sunda lifsglädje», sitt fosterländska patos, får Rudbeckius således sammanfatta de progressiva elementen i tiden, den ideala svenska renässansandan sådan Schück föreställde sig denna, och förebåda de tre, »hvilka på det följande tidsskedet trycka sin personlighets stämpel» och då vidareutvecklar denna anda, nämligen Stiernhöök, Olaus Rudbeckius och Stiernhielm.

Schücks framställning av medeltid, reformationstid, stormaktstid bör ses i sin helhet, eftersom han velat tolka dem som tre successiva etapper i

ett integrerat förlopp. Med sin dragning till en dialektisk syn på utvecklingsprocessen kommer han att kraftigt betona motsatserna mellan dessa tre skeden. Den avgörande motsatsen mellan reformationstiden och den följande epoken säges vara att »med denna tid upphör — eller försvagas åtminstone — det starkt religiösa tryck, som förut hvilat öfver det allmänna åskådningssättet i vårt land, och de krafter som af detta åskådningssätt hållits bundna — det världsliga sinnet, känslan för den jordiska tillvarons lif och lust — bryta för första gången fram. Ur den synpunkten kan det sägas, att renässansens svallvåg nu först nådde våra kuster» (ISL 1, s. 226). Det är paradoxalt att det sekel som eljest brukar kallas »ortodoxins» och den maktfullkomliga kyrkans karaktäriseras på detta sätt, men Schücks utvecklingschema krävde ett vikande av det teologiska eller »kyrkliga åskådningssättet» för att progressiva krafter skulle frigöras.

I den föregående epoken skildras den religiösa litteraturen först; två kyrkomän, Olaus Petri och Johannes Rudbeckius, förklaras vara tidens största män. Här placeras avsnittet »Den religiösa litteraturen» sist, är relativt kort och inrymmer stora kursivpartier. Avsnittet om Spegel är njuggt och kritiskt. De religiösa inslagen i olika författares produktion trängs i bakgrunden eller analyseras, som i fallet Frese, som en mer eller mindre medveten kritik »af samtidens ortodoxa presterskap». Direkt kritik av statskyrkan jämte sådana dispositionella grepp bidrar till att skapa ett allmänt intryck av stark kontrast mellan en strängt religiös reformationstid och en lika starkt sekulariserad stormaktstid.

Däremot prisas »pietismen i dess sunda form». Statskyrkan, på 1600-talet såväl som under Schücks egen tid, kritiseras för att den inte vill erkänna den fria religiositetens och den fria tankens rätt. »Ty på dessa bägge grundvalar ... hvilat dock den äkta protestantiska kyrkan — nu liksom på Olavus Petris dagar» (ISL 1, s. 424). Detta är den religiösa 1800-tals liberalismens program. Dess aversion mot statskyrkoteologin men även mot extrema väckelserörelser inspirerar också till följande idealisering av 1600-talets fromhetsliv: »Det var icke en religion för tänkare, ty karolinen grubblade aldrig öfver tillvarons gåtor, utan läste sin bibel med barnets naiva uppfattning, det var håller icke en religion för känslosamma själar, ty andligt svärmeri låg karolinen fjärran.»

Sekulariseringen och den »friskare och friare blick på lifvet», som svenskarna nu gick till mötes efter reformationstidens »ensidiga känslö- och fantasilif» förde, som initialskedet i varje utvecklingsprocess, till överdrifter. »Sederna blefvo råa, uppfattningen brutal.» Så hade skett även i renässansens Italien enligt Burckhardt. Men till övervägande del kommer det nya verklighetssinnet att i Sverige förmälas med det religiösa anlag, som alltid funnits hos svenskarna. Ur mötet mellan de europeiska strömningarnas utvecklingsincitament och den svenska folkkaraktären uppstår en säregen livsglädje, som är epokens mest karaktäristiska drag. Den »har intet hedniskt, kristendomsfientligt hos sig såsom i södern». Det var en glädje över livets goda som

ständigt hade »en varm, religiös underströmning och var förenad med tacksamhet mot all god gåfvas gifvare». Liksom renässansen frigjort nationalkaraktären hos italienare, engelsmän, fransmän och tyskar, så går nu i dagen »denna halft elegiskt-religiösa grundton» som »den svenska lifsglädjen bevarat genom alla tider». Ty denna stämning fanns latent redan i våra folkvisor, liksom den i senare tider återfunnits hos »alla de skalder, som i bästa mening blifvit folkets» — Geijer, Runeberg, Rydberg liksom fru Lenngren och Bellman (ISL 1, s. 241).

Men det finns något oreflekterat, omedvetet i denna fromma livsglädje, som Schück återfinner hos alla stormaktstidens människor, poeter, adelsmän, forskare, soldater och bönder. Det är en generell naivitet, som är en ofrånkomlig följd av det relativt tidiga utvecklingsstadium epoken befinner sig på, av dess ännu ofullständiga kännedom om den mänskliga personlighetens sanna väsen. Ändock kan man tala om en ambivalent attityd hos Schück och inom huvudparten av den svenska 1600-talsforskningen efter honom. Samtidigt som man speglar sig i det enkla, troskyldiga 1600-talet för att stolt bli medveten om sin egen tids andliga rikedom och komplexitet, finns det en påtaglig tendens att uppfatta det »naiva» i 1600-talet i enlighet med Schillers berömda schema naiv-sentimental som något i viss mening positivt. Därigenom kommer ett nostalgiskt element — särskilt starkt utformat i Schücklärjungen Johan Nordströms »götiska romantik» — att prägla den vetenskapliga 1600-talsuppfattningen, komplicerande det grundläggande utvecklingsperspektivet.

I och med sekulariseringen och frigörandet av nationalkaraktären fanns nu enligt Schücks synsätt förutsättningarna för uppkomsten av en egentlig nationallitteratur. Tidigare, under medeltid och reformationstid, hade de skönlitterära verken sällan eller aldrig stått i centrum för kulturutvecklingen eller förmått återspegla eller stödja de progressiva elementen i tiden. De största »författarna» blev därför då teologer, lagstiftare, politiker, som i sina icke-litterära skrifter och sitt liv gav uttryck för det som skönlitteraturen ännu icke mäktade.

Schück preciserar begreppet nationallitteratur med följande formel: »en fosterländsk dikt, på fosterlandets eget språk, men bildad efter antiken». Denna formel bestämmer sedan dispositionen av framställningen, urvalet av material samt kriterierna vid analysen av enskilda verk och författare. »Fosterländsk dikt» förutsätter enligt Schück kärlek och förståelse för allt det som enligt 1800-talets synsätt rymdes inom begreppet *nation*. Ett stort kapitel om »Språk- och fornforskning» hävdar såsom »ett bland hufvuddragen i denna tids skaplyinne den varma kärleken till fosterlandets språk och minnen» (ISL 1, s. 254). I konsekvens med medeltidsavsnittet tillerkänner Schück lagarna en viktig plats i den fosterländska litteraturen och ett eget kapitel. Schück upphöjer t. o. m. juristen Stiernhöök till en av epokens tre stora män, eftersom den lagbok han arbetar på — sedermera 1734 års lag — i så hög grad präglas av ett äkta svenskt kynne och en nationell språkkänsla,

vari den jämställs med Rudbecks *Atlantica* som »i grunden samma andas barn».

Tre kapitel om »Historia», »Nyare språk och klassisk filologi» samt »Filosofi och naturvetenskap» är däremot genomgående kritiska: helhetsintrycket av den svenska 1600-talskulturen blir således att den ägde ett rikt mått av fosterländsk *känsla* men ännu inte nått fram till det högre utvecklingsstadium, där den fria och exakta vetenskapen befriar den fosterländska kulturen från initialskedets oundvikliga fantasteri och chauvinism.

Det andra ledet i formeln löd »på fosterlandets eget språk». En sant nationell känsla kunde inte komma till uttryck på annat språk än modersmålet, den klaraste spegelbilden för nationalkaraktären. Därför låter Schück en bestämd dikt, Skogekär Bergbos »Thet Swenska Språketz Klagemål», inleda stormaktstidens egentliga skönlitteratur, »emedan detta kväde så helt och hållet fylles af denna glödande kärlek till Sveriges språk ... Ty utan en dylik hänförelse kan en nationallitteratur icke uppstå» (ISL, s. 317).

Med det tredje ledet i formeln, »bildad efter antiken», avser Schück uppenbarligen en de romanska folkens »plastiska skönhetskänsla», som fulländades bland antikens greker och romare och återupplivades i renässansens Italien. Den var egentligen främmande för de germanska folkens naturell men kom genom renässansströmningen, när denna spred sig oemotståndligt som ringar på vattnet över Europa, att träda i fruktbart möte med den germanska rasens konstitutiva egenskaper, den religiösa känslan, sinnet för karaktären, realismen, humorn. I och med Skogekär Bergbo har detta ögonblick randats även för Sveriges del. Hans dikter »äro de första, i hvilka det finnes en stark och utpräglad känsla för *formens* betydelse, och häri röjer sig för första gången den antika poesins inflytande på den svenska» (ISL I, s. 317).

Hos Georg Stiernhielm löper alla epokens strävanden och krafter samman till en genial, harmonisk syntes på samma sätt som hos Birgitta och Olaus Petri, men nu på ett högre utvecklingsstadium. I hans »genomsvenska kynne» bryter nationalkaraktärens källåder fram klarare än hos någon annan, främst den »glada och sunda världsåskådning», som han enligt Schück ville uttrycka på sin egen grav med inskriften »Laetus, dum vixit, laetus». »I det hela gäller denna sats äfven för hans samtid; det är protestantismens känsla af att denna världen dock i grunden är god och ej fientlig mot människan» (ISL I, s. 241).

Genom att Stiernhielm dessutom hyste såväl en »lidelsefull kärlek» till det svenska språket liksom ett starkt sinne för den klassiskt fulländade formen, kunde nu för första gången den genuint svenska nationalkaraktären komma till uttryck i ett *diktverk* i egentlig mening. Herculesdikten gav nämligen »det första, konstnärliga uttrycket åt hela tidehvarfvets litterära sträfvanden. Hercules var en ända igenom svensk dikt, fylld af tidens högstämnda patriotism och kärlek till fosterlandets språk, men på samma gång diktad med lydnad för antikens smakregler, sådana de af denna tid uppfat-

tades.» Allt i denna dikt vittnar om denna mirakulösa sammansmältning mellan antikt och nationellt, som utgjort den dialektiska motsättning utvecklingen strävat att lösa ända sedan medeltidens början enligt Schücks schema. Stiernhielm, »skalden från det gamla bärgsmannalaget i Dalarna», har bland antikens hjältar valt Hercules såsom »den minst attiske och mest bondska av de helleniska heroerna». Han har draperat Fru Lusta och Fru Dygd i »en viss antik värdighet, men i grund och botten äro de goda svenskor från den karolinska tiden». Särskilt Fru Dygd, »denna bild af den solbrända, ärliga, trofasta kvinnan i sin enkla, renliga dräkt» är äkta svensk: »nog tänker sig den svenska bonden sin brud helst på samma sätt som den gamla dala-skalden» (ISL 1, s. 329).

Stiernhielm lyckas skapa denna sant svenska poesi även genom öppna blick för verkligheten. Verklighetssinnet var ju enligt Burckhardts tes ett av de revolutionerande dragen i renässansen. Detta nådde enligt Schück Sverige först under stormaktstiden: »En dylik realism, en dylik kanske öfverdrifvet skärpt blick för verklighetens detaljer är det, som kännetecknar den lifskraftiga, nya litteraturperioden. En dylik realism inleder quattrocentos italienska konst, och samma unga kraft talar till oss äfven ur Stiernhielms dikt» (ISL 1, s. 325). Men genom mötet med den svenska nationalkaraktären får detta renässansens verklighetssinne en speciell nationell utformning. Stiernhielms dikter visar »något af Bellmans enastående förmåga att — se. Det förefaller som om denna förmåga vore egendomlig för nederländare och skandinaver — ... Realismen hos en Zola eller en Flaubert gör snarare intryck af mödosam vetenskaplig observation än af denna konstnärens omedelbara blick på lifvet, som vi finna hos Stiernhielm, Bellman, Fru Lenngren och Strindberg» (ISL 1, s. 326). Den nationallitteratur Stiernhielm inleder och grundlägger präglas alltså från första början av den »sunda realism», som innebar *kärlek* till verkligheten, inte naturalisternas sterila och krassa materialism, och som således var djupt förbunden med den germanska och särskilt den svenska nationalkaraktären. Men det andra hotet mot en sann, nationell diktning var enligt Schücks Shakespeareföreläsning den »tendensdiktning» han förband med Ibsen. Är nu även Hercules endast en moralisk allegori, »endast en serie af triviala moralsatser, omskrifna på hexameter?» Detta bestrides energiskt: »Den, som af Hercules blott uppfattar den banalt moraliserande tendensen, har icke förstått Stiernhielm.» Kärnan i Hercules är nämligen tron på »det enda bestående: den rena viljan. Och i denna sats har stormaktstiden funnit sitt ädlaste uttryck.» Enligt denna tolkning är stormaktstidens innersta väsen — den egentliga innebörden i dess livsförtröstan och fromma livsglädje — den idealistiska världsåskådning, som dock ännu bara finns i en naiv och omedveten form, som endast Stiernhielm genom sitt geni mirakulöst förmår artikulera och som först Lessing, Kant, Schiller och den tyska idealistiska filosofin senare förmår bringa till full klarhet.³ Stiernhielm blir på detta sätt en nationell motsvarighet

³ Jämför Schücks karaktäristik av Lessing, Kant och Schiller i hans allmänna litteraturhistoria.

till Shakespeare, förebådaren av den idealistiska världsåskådning de svenska akademikerna vårdade om som hela folkets innersta väsen, förebilden för den diktning undvikande naturalismens Scylla och tendensdiktningens Karybdis som den svenska litteraturhistorien kämpar för under hela sin guldålder.

Med Stiernhielms personlighet och hans diktning var den stora syntesen av stormaktstidens progressiva element fullbordad. Därefter måste enligt Schücks dialektiska mönster följa en syntesens uppsplittring i ensidiga och sins emellan stridande element, en skenbar stagnation eller tillbakagång som dock på sikt skulle förbereda och framtvinga ett förnyat språng framåt i utvecklingen.

De författare som uppträder efter Stiernhielm analyseras för att bekräfta detta utvecklingsmönster. Samuel Columbus har visserligen den typiska livsglädjen, men den är inte lika »kraftig och genomsund» som hos Stiernhielm. En rad andra poeter tar upp det moraliska draget hos Stiernhielm, »men undet det att detta hos mästaren var förenadt med en bred och sund humor, blir tonen hos dessa efterföljare allt torrare, ju längre det lider fram i tiden» (ISL 1, s. 334). Lucidor åter har »denna skarpa, nederländska blick för det verkliga lifvet, som vi redan iakttagit hos Stiernhielm»; hos honom återfinns också den dryckespoesi, som är så »karaktäristisk för denna tid och för nationallynnet». Men Lucidor saknar »Stiernhielms goda lynne och sinneslugn. Grundtonen hos honom är dysterhet, icke glädje öfver lifvets och hälsans gåfva.» Därför når inte heller han upp till Stiernhielms förmåga att allsidigt inkarnera hela epoken (ISL 1, s. 338 ff.). Runius slutligen är mer än någon annan av Stiernhielms efterföljare »en representant för den karolinska tidens goda, glada skämtlynne, dess stilla, barnafromma förnöjsamhet och dess tacksamma glädje öfver lifvet» (ISL 1, s. 348), vilket i någon mån får uppväga bristen på djup och det »pojaktiga» och stundtals smaklösa i hans diktning.

Den realistiska ådran från Stiernhielm är hela tiden det nationella, värdefulla elementet, som från ena sidan hotas av »den källkborgerliga förståndsmässigheten» men från den andra också av »den falska idealism, som vi kalla bombasm». En rad diktare fångas av den italienska marinismen, som måste bli ett främmande och skadligt element i den svenska nationallitteraturen. Denna inre spänning når hos Schück sin kulmen i karaktäristiken av Dahlstierna, där hans kontrastteknik sväller ut i verbala orgier och där han tillgriper samma personifikationsteknik för den italienska respektive den svenska nationallitteraturen som när 1500-talets grälsjuke teolog ställdes mot den vällustige Erik XIV:

Den italienska dikten hade blifvit en gammal kokett, som visserligen med en sällspord talang förstod att dölja sina skrynklor, men blott med uppbyggande af den poetiska toalettens alla resurser ... Men man styr icke ostrafadt ut en svensk bondpiga i italiensk hofdrägt från seicento — bondelaterna bryta igenom, hälsans naturliga rodnad tränger fram genom sminket, solfjädern rör sig ibland med väderkvarnsvingens häftighet, den sirliga, afmätta gången afbrytes då och då af några kraftiga, karlavulna steg, och elegansen får nästan genomgående en lifligt parodisk anstrykning (ISL 1, s. 359).

Ändock vinner Dahlstiernas dikter på något sätt Schücks hjärta: de vittnar nämligen om »huru hans svenska bondenatur plågas i den moderna dräkt han anlagt», om »ett ärligt svenskt hjärta» som alltid förmår lysa igenom lånta fjädrar. Den svenska nationallitteraturen kunde förvillas av utländska mönster i sin *form* men inte korrumpas eller förstummas i sin *känsla*.

Den italienska marinismen saknade smak. Samtidigt inträngde i Sverige den fransk-klassiska strömningen med nästan ett övermått av smak. Från Frankrike kom dessvärre också frivolitet, skepticism, en viss känslökyla och dragning bort från det realistiska mot det abstrakta, allt egentligen främmande för den svenska nationalkaraktären och därmed för nationallitteraturen.

Schück skapar på detta sätt en starkt dramatisk bild av det senare 1600-talet, där det äkta nationella, det man uppnått genom främst Stiernhielm, syntes hotat av inre upplösning och inträngande främmande element. Ändock kan exempelvis diktare som Samuel Columbus och Lucidor visa »ett subjektivt element, som var främmande för tiden i öfrigt», varigenom de når »ett steg längre i utveckling än samtiden i öfrigt» (ISL 1, s. 346). På detta sätt antyder Schück att även en deprimerande nedgångstid ständigt ingår i en större och nödvändig utvecklingsprocess, att det döende 1600-talets splittring dock rymmer ansatser som skall bära frukt i nya stora kulminationspunkter inom 1700- och 1800-talens svenska diktning.

Utvecklingsmodellens retoriska styrka — dess förmåga att övertyga — är att den framställer ett skeende eller sammanhang såsom nödvändigt och lagbundet. Ändock är det en »lös» modell, där de operationella stegen inrymmer en mängd valmöjligheter. Man väljer de större enheter, till vilka enskilda fenomen sammanföres. Man väljer de förändringar, som kallas signifikanta eller progressiva och de som kallas oväsentliga. Man väljer mål för utvecklingen.

Dessa val bestämmas av en mängd faktorer, som ytterst sällan blivit föremål för en samlad vetenskaplig analys. I det fall vi här studerat, Henrik Schück, kan preliminärt sägas att hans successiva val bestämts av en speciell ideologisk grundsyn, inrymmande element som vi här allmänt karakteriserat som nationalistiska, idealistiska och liberalistiska.^{3a} Denna grundsyn är inte främst att betrakta som bunden vid och skapad av en individ — även om den naturligtvis kan rymma individuella variationer — utan bestämmas av de funktioner den akademiska undervisningen och forskningen avsågs uppfylla inom det dåtida samhället, de vetenskapliga institutionernas organisa-

^{3a} Victor Svanberg: »... med Rydberg är mognaden nådd i en utveckling, vars förstadier Schück varit mån att följa genom hela vår dikts, vårt idélivs och vårt samhällslivs historia. Det är sekulariseringen av vår kultur.» Schück beskriver också borgerlighetens oavbrutna frammarsch (»Henrik Schücks materialistiska historieuppfattning»,

Tiden 1933). Detta är dock snarare det utvecklingsbegrepp, som ligger till grund för Svanbergs egen historieuppfattning; Svanberg vill inte erkänna de idealistiska övertonen hos Schück i sin iver att påvisa dennes närmande till »den marxistiska metoden».

tion, rekrytering och ekonomisk-sociala ställning, traditioner, språkvanor och alla andra faktorer som konstituerar dess egenart som kollektiv och samhällselig institution. Om en litteraturhistoria skulle accepteras som »vetenskaplig» i akademisk mening 1896, kunde den visserligen förete andra accentueringar, andra prioriteringar än den Schück-Warburgska, men den kunde knappast bygga på en radikalt avvikande grundsyn.

Rent teoretiskt kan man emellertid med hjälp av samma utvecklingsmodell som den Schück använder komma fram till helhetsbilder av den äldre svenska litteraturen, som diametralt avviker från den schückska. Man kan nämligen välja andra grundenheter eller »väsen» som bas för utvecklingsprocessen, man kan uppställa andra dialektiska motsatspar och andra mål för utvecklingen.

Man kan exempelvis ifrågasätta om *nationaliteten* är en meningsfull bestämning och avgränsning av den utvecklingsbärande grundenheten. Är diktarens nationalitet så ofta av väsentlig betydelse för diktverkets form och funktion? I stället för den svenska nationen kan man välja en kultur-geografisk enhet, t. ex. de nordiska länderna eller ännu hellre Östersjöområdet. Detta utgör under äldre skeden en organisk enhet i den meningen att de interna kommunikationerna är väl utvecklade, den ekonomisk-sociala strukturen likartad och de religiösa och intellektuella referensramarna i stort desamma. Om man nota bene studerar litteratur ur just dessa aspekter, synes det vida mer befogat att utgå från denna enhet än från de enskilda länderna, vilket i detta sammanhang innebär att ge provinsiella områden en kulturell autonomi de aldrig ägt och skapar en rad skenproblem liksom ett fördunklande av de reella orsakssammanhängen.

Den utvecklingsbärande enheten kan också bestämmas som en social klass — kyrkan, aristokratin eller båda såsom en integrerad överklass, borgerskapet, bondebefolkningen — eller som en kombination av klass och social institution — byråkratin, universiteten. Om litterära fenomen sammanföres under dessa enheter och inordnas i *deras* utvecklingsprocesser, torde huvudparten av vår äldre diktning komma att framstå i en helt ny dager.

Man kan likaså uppta samma dialektiska motsatspar som Schück använder men låta de progressiva och de retarderande elementen byta roller, t. ex. genom att anlägga inte ett nationalistiskt utan ett kommunikationstekniskt perspektiv på växelspelet mellan svenskan och de utländska språken. Därigenom skulle måhända avveckna sig en utvecklingsprocess, där det väsentliga i medeltidskulturen var den gradvisa övergången till språk, som medgav kommunikation över större områden — landskapsdialekternas tendens att smälta samman till ett riksspråk — och med ekonomiskt, politiskt och kulturellt mer avancerade områden — närmandet till tyskan och upptagandet av latinet. Detta gradvisa inlemmande av Sverige i större europeiska kommunikations- och kultursammanhang kunde sedan följas under 1500-talet, där reformationen innebär ett steg tillbaka genom att en mindre, nordeuropeisk kulturenhet bryter sig loss ur den större katolska enheten men än-

dock genom sin av Schücks förkättrade humanism och latinkultur bevarar möjligheterna att kommunicera med den europeiska enheten. 1600-talet innebär i detta avseende en ny kulmen genom att latinet och latindiktningen ges en starkare ställning än någonsin inom landet som en logisk konsekvens av statens aspirationer på en stormaktsställning inom en europeisk enhet, även genom att tyskan och även franskan får en utomordentligt stark ställning inom landet och ger detta »den svenska diktningens födelseskede» en särpräglad internationell och polyglott karaktär. Det är möjligt att 1700- och 1800-talen inom en så definierad utvecklingsprocess skulle te sig som relativa stagnationsperioder, där man utan definitiv framgång försöker etablera samma kontakter med de stora kulturområdena med hjälp av franskan och tyskan, där man därför också tenderar att övergå från internationella måttstockar till mer provinsiella och därigenom lyckas etablera en nationallitteratur kring vissa lokala storheter.

På samma sätt kan givetvis sekulariseringen av litteraturen under olika perioder, övergången till subjektiva uttrycksformer eller realism, avpolitiseringen av litteraturen, dragningen till fosterländska motiv och stämningar — allt detta progressiva och positivt värderade komponenter inom Schücks utvecklingsmönster — te sig som *negativa* element och nedgångsfenomen inom litteraturens utveckling, om man bestämmer dess mönster utifrån andra kriterier.

Ingen forskare väljer emellertid dessa kriterier med obegränsad eller ens särskilt stor frihet. Att Schücks litteraturhistoria i dag ter sig »1800-talsmässig», att den kommit att revideras på åtskilliga punkter de sista decennierna och att det i dag är möjligt att teoretiskt formulera utvecklingsmönster diametralt motsatta hans, tyder på att den akademiska forskningen nu kan välja sina kriterier efter en annan ideologi. Att analysera de styrmekanismer som på detta sätt bestämmer vår egen forskning idag är en lika angelägen som vanskelig uppgift: *case studies* av den typ som här företagits är måhända *en* väg till närmare bestämning av litteraturvetenskapens funktioner inom ett vidare politiskt, socialt och ideologiskt sammanhang och till självbesinning hos dess utövare.⁴

Schücks litteraturhistoria tillhör i dag själv litteraturhistorien. Den är ett av det senare 1800-talets största och mest inflytelserika diktverk. Den är en historiemålning lika fast komponerad, lika dramatiskt monumental som Georg von Rosens bästa tavlor eller Verner von Heidenstams historiska romaner. Det är samma teknik att fylla bilden med mer eller mindre uppiktade detaljer, som med sin pittoreska konkretion skulle ge betraktaren känslan av att med sina egna sinnen uppleva ett stycke svunnen verklighet. Men det är

⁴ Den nutida litteraturhistoriens situation synes mig väl sammanfattad av Fredric Jameson i följande ord: »Every individual interpretation must include an interpretation of its own existence, must show its own

credentials and justify itself: every commentary must be at the same time a meta-commentary as well» (Metacommentary, PMLA 1971: 1).

också samma teknik att ställa monumentala gestalter i bildens centrum, gestalter som avsiktligt utväljs och utformas för att inkarnera både tidens djupaste strävanden och människolivets eviga sanningar och därmed förmedlar en annan, »djupare» historisk sanning än de yttre detaljerna i bilden.

Överensstämmelsen med den historiska romanens och historiemålningens teknik förklarar till en del verkets genomslagskraft. Därtill bidrog också det demonstrativa bruket av utvecklingsmodellen.

Ännu 1855, när den beryktade Nils Ignell utgav sin »Menskliga utvecklingens historia», kunde utvecklingsmodellen framstå som ett djärvt metodiskt nytänkande:

Att skriva utvecklingens historia, d.ä. att noggrannt och tydligt beteckna, huru vårt slägte steg för steg gått framåt på sin odlingsbana, samt hela den stora mängd af sammanverkande orsaker, af hvilka detta framåtgående varit en följd, är ett företag, som kräfver en större förmåga än författarens ... Om hitintills icke många arbeten i denna väg varit synliga, och intet af någon Svensk Författare, så bör ock märkas, att sjelfva ideen om en utveckling ännu är ganska ung och först under innevarande sekel fått något insteg i det allmänna betraktelsesättet. Anden har knappast höjt sig till så mycket medvetande af sitt eget väsende, att man i mångfalden af de olika former, hvari det framträder, kunnat med klarhet skönja den inre beskaffenhet eller den grad af utveckling, hvaruti dessa former haft sin grund, långt mindre efterforska de förhållanden, af hvilka andens utveckling är beroende, eller de lagar, vid hvilka han i denna sin utveckling tillfölje af sitt eget väsende är bunden. Historien, så flitigt hon varit bearbetad, har hitintills för det mesta endast samlat materialier för andens historia.

När Ferdinand Brunetiére 1889 höll sina berömda föreläsningar om »L'évolution des genre dans l'histoire de la littérature», inledde han dem med följande ord:

... Vous savez tous, au moins en gros, ce que c'est que le mot et que l'idée d'*Évolution*; la fortune qu'ils ont faite; et ce qu'on en peut dire: que, depuis une vingtaine d'années, ils ont envahi, l'une après l'autre, pour les transformer ou les renouveler, toutes les provinces de l'érudition et de la science. *Évolution des Êtres, Évolution de la Philosophie, Évolution de la Morale, Évolution de la Famille, Évolution du Mariage*, que sais-je encore? il n'est plus aujourd' hui partout question que d'évolution.

Detta är bokstavligen sant även för 1880-talets Sverige. Utvecklings- eller evolutionslärorerna, som man nu började säga, korsade varandra. Alla läger, alla ideologier tog upp utvecklingstanken och använde den för sina syften. Där fanns de historiska vetenskaperna, som ärvt sitt idealistiska utvecklingsbegrepp från romantiken. Där fanns liberalerna med sin framstegs- och reformtro. Där fanns de religiösa liberalerna, med Viktor Rydberg som chockerade många med sin beryktade framställning om Messiasidéens uppkomst och utveckling genom tiderna, med Ellen Key och hennes själsfränder som ivrade för en ständigt fortgående reformation och för en ny religion grundad på

mänsklighetens och individens sedliga utveckling.⁵ Där fanns en hegelianism, som officiellt rönte mycken kritik men som alltid fanns till hands för att utforma dessa mer eller mindre vaga utvecklingstankar till fasta, dialektiska mönster.

Å andra sidan använde alla de radikala lärare, som ifrågasatte eller angrep den idealistiska livsåskådningen, också utvecklingstanken. Darwinismen blev från 1870-talet ett idéferment med räckvidd långt utanför naturvetenskaperna.⁶ Från 1880-talet kom Spencers evolutionslära med dess därpå grundade »naturalistiska etik» att få stor betydelse.⁷ Likaså Comte och positivismen, i eminent grad byggande sin människo- och samhällssyn på utvecklingsmönster av världshistorisk räckvidd. På denna tanke vilar exempelvis den rad historiska- och kulturhistoriska arbeten Comtes svenske lärjunge Anton Nyström utger från och med 1880-talet:

Historien lär oss hvad som är framåtskridande och stillastående, hvad som innebar frön till vidare utveckling och hvad som kvarstår från forna dagar. Detta studium sätter oss på vår rätta plats i utvecklingens stora kedja och det lär oss *känna oss själva*, altifrån våra första barndomsstadier till den dag, som är.⁸

Även Harald Höfddings *Psykologi* (1882) och *Etik* (1887) var en i Sverige livligt uppmärksammat tillämpning av evolutionsbegreppet.

Utvecklingstanken blev så allmän — kanske så banal — att en obotlig Einzelgänger som Strindberg 1886 i »Tjänstekvinnans son» — som dock bar undertiteln »En själs utvecklingshistoria» — kände sig föranledd att anmäla sin skepsis. Fanns det verkligen en meningsfull utveckling inom historien? »Var icke historien ett nyckfullt sammelsurium, en cirkelgång?» Han betvivlar såväl darwinismen som »efter-idealisternas tillämpning av denna evolutionsteori på mänskliga historiens utveckling».⁹

En allsidig monografi över Henrik Schück har länge hört till den svenska litteraturvetenskapens desiderata. Den skulle förmodligen precisera bilden av Schücks relationer till och kunskaper om de radikala lägren i samtiden. Men det är inte hans personliga övertygelser — i den mån sådana överhuvud kan fastställas — som är av primärt intresse, utan hans *funktion* inom ett specifikt system. Att litteraturhistorien som vetenskap upplevde sin guldålder under hans livstid beror inte på individuella insatser utan på en historisk situation, där för samhället centrala ideologiska element fann sin mest effektiva gestalt och spridning inom och via denna disciplin. Att Schück blev den monumentala auktoriteten på ett brett fält av litteraturhistorien

⁵ U. Wittrock, *Ellen Keys väg från kristendom till livstro*, 1953, passim, särskilt s. 235, 239, 261.

⁶ Jfr U. Danielsson, *Darwinismens inträngande i Sverige*, Lychnos 1963-64 och 1965-66.

⁷ Danielsson 1965-66, s. 311. Wittrock s. 253 ff.

⁸ A. Nyström, *Det historiska studiet*, 1882, s. 3.

⁹ »Författaren», kap. 3 och 8. Jämför även novellen »Utveckling» i *Svenska öden och äventyr*, liksom förordet till »Utopier i verkligheten».

skylles främst det faktum att han kunde gestalta det förflutna på ett sådant sätt att det tedde sig meningsfullt utifrån samtidens värderingar och referensram — och att han därjämte ägde den retorisk-kommunikativa förmågan att genom sina akademiska positioner, sin undervisning, sina högtidstal och sina läroböcker förmedla denna speciella tolkning av det förflutna till samtidens lov och nytta.

Ur denna aspekt är det föga förvånande att Schück aldrig förnekar den idealistiska livsuppfattning, som under hans tid var något av universitetens och den historisk-estetiska forskningens sociala *raison-d'être*. Han uttrycker den vagare och mer indirekt än sin föregångare Nyblom med dennes ständigt trosvissa »Eppure si muove» — måhända ett tecken på positionernas gradvisa förskjutning inom universitetsvärlden i takt med en generell utvecklingsprocess inom samhället.¹ Men idealismen finns som en omiskännlig dager över de gestalter och epoker, de utvecklingens kulminationspunkter kring vilka han komponerar sin forskning och sina verk.

En bidragande orsak till att Schück kunde inta och behålla denna centrala position var förmodligen att han använde sig av utvecklingsbegreppet, som i sig självt vid denna tid var så frekvent att det genom en sorts ackumulationens lag framstod som en självklar, axiomatisk *lag*, men att han samtidigt utformade detta utvecklingsbegrepp så pass vagt att det i någon mån kunde tillfredsställa alla läger. För universitetsvärlden framstod han som den där djärvt framförde åtskilligt brännbart ideologiskt stoff — t. ex. kritiken av statskyrkan — men ändå arbetade med en historisk-empirisk metod som man upplevde som sund och vetenskaplig: man stärktes i tron att tillhöra en institution som var ett sunt progressivt element i samhällsutvecklingen, en vetenskap som vilade på en upplyst, odogmatisk vidsyn. De radikala utanför universitetsvärlden tjusades av det »demokratiska» i denna vetenskap, som föraktfullt fnysande mot skolastik och gagnlöst teoretiserande syntes vilja spränga sina traditionella gränser och lägga en grund av gemensamma, enkla sanningar och värden för hela samhället.

Hur har den svenska litteraturvetenskapen sedan förhållit sig till utvecklingsmodellen i Schücks utformning? Bara detta faktum att Schücks svenska

¹ Ett mer explicit exempel finns dock i »William Shaksper» 1883. Där hävdar Schück att Shakespeare kommit i kontakt med Giordano Brunos atomlära — den tidens materialism — vilken »borde värka djupt nedslående på en man med Shaksperes lifliga personlighetskänsla». Under brottningen med denna i flera fall tröstlösa lära uppstod hans mäktigaste sorgespel» (s. 349, 351). Den konkreta konflikt mellan idealism och materialism som Schück och hans akademikergeneration upplevde, upphöjs på detta sätt till en generell dualism i den moderna västerländska kulturen, inbegri-

pande även Shakespeare och hans tid. Medvetande om denna konflikt ger mycket av den akademiska litteraturen från dessa decennier — avhandlingar, artiklar, högtidstal — en färgning av tragisk oro och sammanbiten vilja till kamp inför de eviga världenas hotande undergång med stänk av ljusare stämningar, förhoppningar om att kunna skapa en medelväg mellan ytterligheter, en försoning på alla plan, politiskt, intellektuellt, religiöst, en rent *litterär* kvalitet och funktion av samma art som den samtida skönlitteraturens.

och allmänna litteraturhistorier utkom i ständigt nya upplagor och användes som akademisk kurslitteratur ända fram till 1950-talet vittnar om modellens accepterande i just den akademiska miljön och skolvärlden.

Hos Schücks elever, t. ex. Martin Lamm och Johan Nordström, bildar utvecklingstanken också själva ränningen i deras forskning. Lamms avhandling om Olof Dalin 1908 börjar med att rekapitulera Schücks bild av det senare svenska 1600-talet som en utpräglad nedgångstid, »de sista dödsryckningarna af den en gång så starka och blodfulla renässansströmmen» (s. 15). Samtidigt inleds emellertid i England genom de »borgerliga och religiösa frihetsidéerna» en ny fas i mänsklighetens utveckling. Dalins storhet är att ha förmedlat denna utvecklingsfas även till Sverige, att ha grundlagt en nationell *borgerlig* diktning. All tidigare diktning utsätts för en svepande förkastelse för att den inte nått fram till denna borgerliga individualism.

I sitt följande arbete, »Johan Gabriel Oxenstierna» (1911) betonar Lamm att 1700-talet inte bara ifråga om individualismen utan även verklighets-sinnet fullföljde ansatser från renässansen, ansatser där det aristokratiska och klassicistiska 1600-talet betecknat ett tillbakasteg. Det mest moderna i 1700-talskulturen är upptäckten av naturen och den rent subjektiva naturkänslan. Lamms följande arbeten kom sedan att fördjupa denna tes om subjektivismen eller sentimentaliteten som det viktigaste progressiva elementet i 1700-talet. Det är den som får Swedenborg att frigöra sig från »de järnband som ortodoxi och filosofisk rationalism lagt på det mänskliga tänkandet»,² parallellt med hela seklets speciella befrielseprocess. Den sistnämnda skildras i »Upplysningstidens romantik. Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur» (1918-), där mystik och sentimentalitet får utgöra 1700-talets speciella fas av en organisk individens befrielseprocess från renässans till och med romantiken. Lamms senare arbeten om Almqvists ungdomsdiktning och om revoltören och förnyaren Strindberg visar att han i princip blev trogen detta dialektiska utvecklingsmönster, denna syn på historien som individualismens ständiga frihetskamp.

Hos Lamm skärps och omformuleras i någon mån motsatspar som fanns redan hos Schück. Rationalismen och dess motsvarighet inom konsten, klassicismen, står som motsats till utveckling och framåtskridande (!), ty »den rationalistiska dogmen om människoförnuftets konstans» strider mot »evolutionstanken, tron på mänsklighetens förmåga av utveckling och förädling».³ Mystiken, inför vilken Schück alltid stod något njuget och kritisk, värderas som ett progressivt element, som en individualistisk protest mot auktoriteter på alla områden och därmed som en av utvecklingens viktigaste drivkrafter.

Även för Johan Nordström framstår historien som en gigantisk befrielsekamp. Det negativa elementet i äldre skeden är kyrkan, den katolska men även den protestantiska, dels därför att den vill binda individen under

² M. Lamm, Swedenborg. En studie öfver hans utveckling till mystiker och andeskådare, 1915, s. 26.

³ Upplysningstidens romantik, I, s. 9.

auktoriteter, dels för att den kräver att människan skall se sig själv som en syndfull, bristfällig varelse. Det progressiva elementet, det som bryter fram i och med renässansen, definierar Nordström för sin del som en tro på människans värdighet, förnuft, fria vilja och förmåga att själv förädla sig och världen, det han kallar den humanistiska människosynen. Även här sker alltså en omvärdering av vissa begrepp visavi Schück, genom att de positiva dragen i viss mån överföres från reformationen till humanismen.

Nordströms avhandling om Stiernhielms filosofiska fragment 1924 vill skildra de »mest spännande akterna» (s. 38) i det tusenåriga drama, där underjordiska skolor och strömningar — averroisterna, socianerna m. fl. — nu träder i dagen för att våga öppen strid med skolastik och aristotelism och hävda »forskningens frihet och den religiösa övertygelsens självständighet gentemot alla slag av teologisk och hierarkisk exklusivitet». I Stiernhielms personlighet och i hans filosofiska fragment återfinns Nordström denna universella frihetskamp *in nuce*: Stiernhielm höjer sig i heroisk glans över sin trånga tid, förebådande kommande skeden.

I sitt beryktade arbete »Medeltid och renässans» 1929 med undertiteln »En utvecklingshistorisk överblick» polemiserar Nordström med Burckhardts renässansbegrepp. Han accepterar i och för sig helt Burckhardts uppfattning om renässansens innebörd — ett uppvaknande av individualism och verklighetssinne inom mänsklighetens generella utvecklingsprocess — men han vill bevisa att denna den moderna kulturens födelse äger rum inte i 1400-talets Italien utan i högmedeltidens Frankrike. Där föds tankefrihet, lekmananda, realism, livsbejakelse, forskning, individualism, allt det som i Nordströms schema är progressiva element. På ett ganska roande sätt försöker han bestrida förekomsten av dessa element i den italienska kulturen för att få det romanska att framstå som ett retarderande element i mänsklighetens utveckling i jämförelse med den germanska kulturströmningen.

Svensk litteraturforskning efter Lamms och Nordströms generation synes iaktta ett försiktigare bruk av utvecklingsmodellen. I stället för de tusenåriga exposéerna, drivna till sin spets i Nordströms flammande retorik, träder överlag studier av utvecklingen inom mer avgränsade fält och tidsrum: studier av en genres, en stils, en skolas, ett författarskaps eller till och med ett enskilt verks utveckling. De domäner där det klassiska utvecklingsperspektivet starkast bibehållit sin ställning är de litteraturhistoriska handböckerna och de litteraturhistoriska grundkurserna på akademisk nivå, som därmed fått en alltmer konservativ prägel.

Forskningsuppgifter väljs dock i regel för att fördjupa vår kunskap om vad man uppfattar som »vändpunkter», intressanta förnyelseskeden eller avgörande kraftmätningar mellan progressiva och retarderande element och förutsätter därigenom en mer eller mindre vag föreställning om en övergripande utvecklingsprocess.

Den internationella forskningen uppvisar vad beträffar utvecklingsbegrep-

pet en splittrad bild. Den rent marxistiska litteraturforskningen bygger i eminent grad på utvecklingsmodellen. Den kommer därför att ofta uppvisa överraskande likheter i teknik och stil med den borgerliga 1800-talslitteraturhistorien av Schücks typ, som ju också har ett embryo till klasskampstänkande i sitt betonande av det borgerliga elementets progressiva roll i kulturutvecklingen.

Utanför det marxistiska lägret leder de flesta tendenser till att utvecklingsperspektivet skjuts i bakgrunden till förmån för synkrona betraktelsesätt. De olika litteratursociologiska metoderna betonar litteraturens karaktär av integrerat system inom övergripande sociala och ekonomiska system och av institution bland andra samhällsinstitutioner och tenderar därmed att understryka dess konstanta element. De strukturalistiska metoderna söker på liknande sätt isolera konstanta eller generella strukturer inom litteraturens uttrycksformer, som antas vara »homologa» med liknande strukturer inom andra »semiotiska» system och inom de psykologiska och sociala domänerna.

Oavsett vilken ställning man intar till de sociologiska och strukturalistiska metoderna torde en forskning i högre grad bedriven utifrån synkrona betraktelsesätt i dag vara både angelägen och fruktbar inom svensk litteraturhistoria. Det ensidigt diakrona betraktelsesätt och den renodling av utvecklingsperspektivet, som karaktäriserat denna under de sista hundra åren, har lett till att man koncentrerat studiet till litteraturtyper, författarskap och element i det litterära språket, som uppvisat en stark tendens till föränderlighet och variation. Det är, kort sagt, den »avantgardistiska» litteratur under alla epoker. En liten grupp av professionella skribenter — ämbetsmän, studenter, »intellektuella», journalister — utformar en litteratur, där variationsrikedomen i form och viss mån även innehåll dels fungerat som ett socialt distinktionsmärke gentemot det övriga samhället, ett bevis för gruppens formella och intellektuella kapacitet, dels som ett kriterium i den inbördes konkurrensen och ursällningen. Genom denna inriktning på ur viss synpunkt marginella litterära fenomen har således litteraturhistorien skapat en föreställning om litteraturens stora föränderlighet och dynamik, som utifrån andra aspekter ter sig helt missvisande. Genom sin starka bundenhet vid sin speciella utvecklingsmodell har exempelvis den klassiska litteraturhistorien aldrig förmått ge en allsidig bild av ett *helt* litterärt system inom en viss tidsrymd och samhällsform; den ter sig tämligen oförmögen att analysera sådana eminent konstanta och antiindividualistiska litteraturformer som folkdiktning, populärlitteratur, kyrklig-religiös litteratur, politisk-moralisk propagandalitteratur och pedagogisk litteratur. All denna litteratur renderas i regel rollen som den statiska och därmed tämligen ointressanta bakgrund, mot vilken sedan den »egentliga» skönlitteraturen får teckna sina dramatiska utvecklingslinjer.

Å andra sidan kan det hävdas att litteraturhistorien i längden inte kan nöja sig med synkrona studier, om den vill förtjäna namnet historia. De faktiska

skillnaderna mellan olika tidsrum torde alltid förbli ett väsentligt vetenskapligt problem. Inom strukturalismen har man också tentativt infört utvecklingsbegreppet i sina modeller. Michel Foucault ser i »Les mots et les choses» strukturerna inte som permanenta utan som existerande under begränsade historiska epoker: de följer dock på varandra i en ordning som är omöjlig att förutsäga eller förklara i efterhand. En grupp, bland dem Lucien Goldmann, försöker i stället kombinera strukturalism och dialektisk marxism: strukturerna inom litteraturen emanerar ur olika gruppers »conscience collective» och genomgår förändringar, som kan förklaras ur förskjutningarna i dessa gruppers ekonomiska och sociala status. Nyligen har andra forskare, exempelvis Umberto Eco, pläderat för nödvändigheten att inte ensidigt återföra alla »semiotiska» system på en universell och därmed ahistorisk grundkod — Claude Lévi-Strauss' ståndpunkt — utan att skapa en semiotik som erkänner den faktiska existensen av historiska koder och söker en förklaring av deras utveckling.⁴ Det är möjligt att denna diskussion, som ännu befinner sig i en preliminär, teoretisk fas, omsider kommer att leda till vetenskapliga modeller och impulser, som ger utvecklingsbegreppet en renässans inom litteraturforskningen.

⁴ U. Eco, Den frånvarande strukturen. Introduktion till den semiotiska forskningen, 1971, s. 354 ff. Jämför även Claudio Guillén, Literature as system. Essays toward the theory of literary history, 1971, som hävdar »the need for a *structural* approach not merely to the single poem but to the basic units and terms of literary *history*» (s. 375).

»Our ideal literary historian, like the student of cultures, is a 'structural diachronist'» (s. 507), vilket man uppnår genom att betrakta system och strukturer som historiska och därmed föränderliga fenomen: »Systems and structures are durations spanning particular intervals of historical time» (s. 494).